

HZ. ÖMER'İN ŞEHADETİ

Abdurrahman DEMİRCİ*

ÖZ

Hiz. Ömer on yıllık hilafeti ardından bir İranlı köle tarafından, görünürde vergi yüzünden şehit edilmiştir. Onun şehadet anı, şehadet nedeni, katilinin bağlantıları ve bu cinayetle hedeflenenler başta olmak üzere birçok nokta belirsizdir. Hiz. Ömer, birçok alanda uyguladığı kararlı devlet politikaları ile İslam devletini başarıdan başarıya taşımıştır. Hilafetinde İslam devletinin bölgede elde ettiği başarılar, göz kamaştırarak niteliktedir. Kendisi birçok konuda tavizsiz bir duruş sergilerken, esneklik gösterdiği bir karar sonucu hayatını kaybetmiştir. Hiz. Ömer, güçlü Müslümanlığı ve sağlam devlet adamlığı sayesinde iktidarının zirvesinde iken yaşadığı bu acı olayın, İslam devletinin bekasını sarsmasını bizzat kendisi engellemiştir.

Anahtar Kelimeler: Halife Hiz. Ömer, Ebû Lü'lüe, vergi, milliyetçilik, şehadet
THE MARTYRDOM OF OMAR

ABSTRACT

Omar was murdered after his ten-year caliphate by an Iranian slave, seemingly due to the slave's personal tax. The moment and reason of his martyrdom, the murderer's connections and what is aimed by assassinating him are uncertain as well as some other issues. Omar contributed to the success of the Islamic State through his decisive state policies in many fields, which can be described as glorious steps for the state in the region. Despite his uncompromising manner in many issues, he was killed due to his tolerance in his decision. Omar, himself, prevented his death from endangering the survival of the Islamic State through his strong faith and successful statesmanship.

Keywords: Caliph Omar, Ebu Lü'lüe, tax, nationalism, martyrdom

Makalenin Dergiye Ulaştığı Tarih: 03.01.2014; Hakem ve Yayın Kurulu Değerlendirmesinden Geçen Makalenin Yayına Kabul Edildiği Tarih: 10.04.2014

Giriş

İkinci halife Hiz. Ömer, Hiz. Muhammed'in kurduğu, Hiz. Ebu Bekir'in topladığı İslam devletini, bir bölge gücü haline getirmiştir. Hiz. Ömer, iktidarının zirvesinde iken, silahlı bir saldırı sonucu, altmış üç yaşında yaşamını yitirmiştir.¹ Ancak ölümünün ardından gerçekleşen hadiseler ve bunun üzerine gelişen olaylar, üçüncü halife Hiz. Osman'ın ifadesiyle, kısa süreli de olsa İslam devletinde daha önce görülmemiş bir fikri ayrılığa sebebiyet vermiştir.²

* Yrd. Doç. Dr., Mardin Artuklu Üniversitesi İlahiyat Bilimleri Fakültesi

1 İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed, *Kütübu't-Tabakâti'l-Kubrâ*, (I-XI), thk. Ali Muhammed Ömer, Kahire, 2001, III, 338, 339; Halife b. Hayyât, el-Leysi el-Ufûri, *Târîhu Halife b. Hayyât*, thk. Ekrem Ziya Umari, Riyad, 1985, 153.

2 İbn Sa'd, III, 330; Burada yaşanan tartışmanın, katil hakkında verilecek hüküm noktasında olduğunu belirtmek yerinde olur. Bu tartışmanın Benî Sâide gölgesinde zuhur eden idari konulu tartışma gibi değerlendirilmemesi gerekir. Halife Hiz. Ömer'in bir suikastle şehit edil-

Hiz. Ömer'in karakteri, olaylara yaklaşımı, verdiği kararlar, fetih ve kurumsallaşma faaliyetleri başta olmak üzere halife seçilmesinden vefatına kadar geçen yöneticilik süresi; çok yönlü olarak incelenmiştir. Ancak onun şehadeti, hayatını ele alan eserlerde bir başlık olarak ele alınmakla birlikte, Hiz. Ömer'in şehadeti ülkemizde müstakil bir eser ya da makale olarak çalışılmamıştır. Şehadeti, sadece genel İslam Tarihi kaynaklarında bir başlık, Hiz. Ömer'in hayatını ele alan eserlerde de bir alt başlık olarak ele alınmıştır. Bunun nedenleri;

- Olayın bireysel mi, organize mi olup olmadığının belirsizliği,
- Kendisinin ölmeden önce siyasi-sosyal çalkantılara imkân tanımadan, gerekli tedbirleri almış olması;
- Katilin gayr-ı Müslim olması nedeniyle, olayın İslam toplumunda siyasi ve itikâdi kamplaşmalara zemin hazırlamayı,
- Askeri faaliyetlerin yoğun olduğu bir dönem olması nedeniyle, Başkent Medine'de askeri ve siyasi bir çatışma ortamının meydana gelmeyişi,

şeklinde sıralanabilir.

Tespit edilen bu hususlara rağmen, aslında İslam devleti ile adeta özdeş haline gelen Hiz. Ömer'in şehadeti hadisesi başlı başına ele alınıp incelenmesi gereken bir nitelik taşır. Bu olay, İslam devletinin hızlı büyümesi neticesinde etnik ve dinî açıdan kozmopolit bir mahiyet arz etmesi yanında, Hiz. Ömer'in karakteri ve yönetim anlayışını özetlemesi açısından da önemlidir. Çünkü kendisini bir kral olarak görmeyen halife, idaresi süresince sıradan bir insan gibi hayatını sürdürmüştü³ ve kendi yöneticilik konumunu zaman zaman aştığı ile de sorgulamıştır.⁴ İkinci halife olarak göreve başlayan Hiz. Ömer, on yıl, altı aylık bir yöneticiliğinin ardından hicri 23 yılı zilhicce ayının son günlerinde Başkent Medine'de bir sabah namazı vaktinde gerçekleşen saldırı sonucu şehit edildi.⁵ Hiz. Ömer'i şehit eden şahıs, Nihavend esirlerinden Feyruz lakaplı Ebû Lü'lüe idi.⁶

mesinin, İslam devletinin fetih faaliyetleri ve yayılmasını adeta bir bıçak gibi kestiği (bkz. Armstrong, Karen, *İslam a Short History*, New York, 2002, The Modern Library, 31.) iddiası doğru değildir. Çünkü bu olay neticesinde İslam devletinin ne idari ne de askeri düzeni, bir kaos yaşamıştır.

3 Heykel, Muhammed Hüseyin, *el-Faruk Ömer*, (I-II), Kahire [t.y.] II, 288; Hümmüzan'ın, halifenin sıradan yaşantısını görünce yaşadığı şaşkınlık için bkz. İbnu'l-Esir, Ebû'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim, *el-Kâmil fi't-Tarih*, (I-XI), thk. Ebû'l-Fidâ Abdullah el-Kâdi, Beyrut, 1987, II, 392.

4 İbn Sa'd, III, 385; Belâzurî, *Ensâb*, X, 360.

5 Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerir, *Târîhu't-Taberî; Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mulûk*, (I-XI), thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim, Kahire (t.y.), IV, 193; İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Muslim, *el-Meârif*, thk. Servet Ukkâşe, IV, Baskı, Kahire, t.y., 183; Hayyât, 152; Taberî, IV, 193-194.

6 İbn Sa'd, III, 310, 322, 325; Belâzurî, Ebû'l-Abbas Ahmed b. Yahya b. Câbir, *Ensâbu'l-Esrâf*, (I-XIII), thk. Suheyl Zekkâr, Riyâd Ziriklî, I, Baskı, Daru'l-Fikr, Beyrût, 1996, X, 428.

1. Hz. Ömer'in Kişiliği

Hz. Ebû Bekir'in tayini ile hilafet makamına geçen Hz. Ömer'in karakteri, onun yönetim tarzını da özetler mahiyettedir. Sert mizacı ve adil kişiliği, hilafetinden önce bile kendisine karşı hem endişe hem de güven duyulmasına sebep. Nitekim, Halife Ebû Bekir'in ölüm döşğinde iken yanına gelen ashabın, "Ey Resulullah'ın halifesi, yarın Rabb'ine kavuştuğunda bize İbn Hattab'ı halife seçmenden ötürü ne diyeceksin?" sorusuna, halife Ebû Bekir: "Beni Rabb'imle mi korkutuyorsunuz, ben de onlara en hayırlı olanı halife yaptım derim."⁷ cevabını vermiştir. Şüphesiz Hz. Ömer hakkında ashabın çekincesi, Hz. Ömer'in sert mizacı iken,⁸ Hz. Ebû Bekir'in tercihinin dayanağı ise, onun adaleti idi. Onun adil kişiliğini, kendisini şehit eden Ebû Lü'lüe bile ikrar etmiştir.¹⁰ Hatta Hz. Ömer, hilafetinin ilk hutbesinde "Allah'ım; katıyım, beni yumuşat; zayıfım, beni güçlendir; cimriyim beni cömert kul."¹¹ duası ile bizzat kendisi, mizacını özetlemiştir.

2. Hz. Ömer'in Yönetim Anlayışı

Halifenin başlıca özelliği, halkın her işi ile ilgilenmesi, halktan birisi gibi yaşaması ve her sorunu etraflıca ele alması idi. Çünkü o, yöneticiliğinin nasıl olacağını, hilafeti devraldığı zaman verdiği ilk hutbede şöyle özetlemekteydi: "...sizden kimin Emîrü'l-Müminin'e bir işi düşer, zulme uğrar ya da bir hak nedeniyle bizi azarlarsa, bana sıkıntı vermiş olur. Ben sizden biriyim. Yüklenmiş bulunduğum yöneticiliğim bana; size karşı büyüklenme, kapımı kilitleme ve zulmü aranızda terk etme imkânı vermez."¹² sözünü özetlemekteydi. Zaten kendisi, yaşamıyla bunun örneğini pekâlâ vermektedir. Halife bir gün, Abdullah b. Abbas'la birlikte yürürken, ümmetin yönetim işi ve bu konuda nasıl tutum takınılacağı hususunda kararsızlık yaşadığını dile getirirken, yönetim kriterlerinin neler olduğunu da sıralamıştır. Bu işte başarı yolunun, "...zorbalığa varmadan güçlü olmak, acizliğe düşmeden yumuşak davranmak ve israfa kaçmadan eli açık olmak..."¹³tan geçtiğini belirtmekteydi. Şüphesiz, bu

7 İbn Sa'd, III, 254.

8 İbn Sa'd, III, 254; Belâzuri, *Ensâb*, X, 294; İbn Âsâkir, Ebû'l-Kâsım Sikâtuddin Ali b. Hasan b. Hibetullah, *Târîhu Medîneti Dimaşk*, (I-LXXX), thk. Muhibbuddin Ebî Saïd Ömer b. Garâme el-Amravî, Beyrut, 1995, XLIV, 251; İbnü'l-Esir, Ebû'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim *Usdu'l-Ğâbe Fî Ma'rîfeti's-Sahâbe*, (I-VIII), thk. Ali Muhammed Muavvez, Adil Ahmed Abdü'l-Mevcûd, I. Baskı, Beyrut, 1996, IV, 157.

9 Bu mizacı sebebiyle, kendisinin yöneticiliğine mesafeli duranlar nedeniyle "Allah'ım; beni insanlara, insanları da bana sevdir" diye dua etmiştir. Bkz. İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Muslim, *Kitâbu'l-İmâme ve's-Siyâse*, tsh. Muhammed Mahmud er-Rafî, Mısır, 1904, 34.

10 "Adaleti benim dışımda herkesi kuşattı." Bkz. İbnü'l-Esir, *Usdu'l-Ğâbe*, IV, 163; Bkz. İbn Âsâkir, XLIV, 410.

11 İbn Sa'd, III, 255; Belâzuri, *Ensâb*, X, 306.

12 İbn Hibban, Ebû Hâtım Muhammed, et-Temîmî, *es-Siretu'n-Nebeviyye ve Ahbaru'l-Hulefa*, thk. Said Kerim el-Fıkî, İskenderiye, (t.y.), 286.

13 İbn Şebbe, III, 879.

ifadesi, kendi yönetim tarzına ışık tutmaktadır. Zaten Abdullah b. Abbas da bu niteliklerin Hz. Ömer'den başkasında olmadığını söylemiştir.¹⁴

Yönetiminde aldığı birtakım kararlar ile yer yer ashabın bir kısmının tepkisini de üstüne çeken Hz. Ömer'in, sıra dışı bir kararı da, Başkent Medine'ye "yetişkin köle girişini" yasaklaması olmuştur.¹⁵ Aslında bu karar, bir anlamda Hicaz Yahudileri ve Necran Hıristiyanlarına yönelik uygulamaya koyduğu tehcirin¹⁶ bir uzantısı gibidir. O, Hz. Peygamber ve Hz. Ebû Bekir döneminde Arap yarımadasında meskûn olan Hıristiyan ve Yahudi azınlığı, yarımada dışındaki topraklara göndererek, iç güvenlik açısından tedbir alma yoluna gitmişti.¹⁷ Kitlesele bir nitelik arz eden bu bağlamdaki kararını, disiplinli bir şekilde uygulayan halife, Medine'ye köle girişinin yasaklanması konusunda ise aynı kararlılığı gösterememiştir. İleride de göreceğimiz üzere bunda, ashabın etkisi belirleyici olmuştur.¹⁸

3. Hz. Ömer'in Ölümüne İşaret Eden Olaylar

Hz. Ömer'in ölümünün habercisi olarak, gerek kendi ağzından bazı ifade ve dualar, gerekse birtakım rüya ve yorumları, varsayımlar, toplumsal gidişat ve tespitlerden hareketle, kaynaklarda ölümüne yönelik bilgi ve çıkarımlar içeren bol miktarda rivayet mevcuttur. Burada bu rivayetlerden yaygın olanları ele alınıp, yine rivayetlerden hareketle bunların analizi yapılacaktır.

a. Yaptığı Dualar: Hz. Ömer'in ölümü bizzat temenni ettiği, çeşitli şekillerde yaptığı dualarda da bunu dile getirdiğine dair rivayetler kaynaklarda mevcuttur. Yahya b. Said b. el-Müseyyib'in rivayetine göre Hz. Ömer, "Allah'ım, yaşım ilerledi, gücüm azaldı, halkım çoğaldı. Bu nitelikler daha çoğalmadan, benim ruhumu kabzet." ya da "...yaşım arttı, gücüm azaldı, halkımın giderek artmasından korkuyorum, aciz olup ayıplanmadan beni al."¹⁹ diye dua ve niyazda bulunmuştur. Ömer'in ölümü temenni edişine yönelik dualarını, yaşadığı elim saldırı sonrasında da devam ettirdiğini görmek mümkündür. Hz. Ömer, yaralandıktan sonra, Ka'b el-Ahbâr'ın, "Ömer Rabb'inden dilesen, onu yaşatır."²⁰ sözünü duyunca, "Allah'ım, elden ayaktan düşmeden beni al" diye dua etmiştir.²¹

14 İbn Şebbe, III, 879.

15 İbn Sa'd, III, 320; İbn Şebbe, Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe b. Abide Nemerî, *Kitâbu Târîhu'l-Medîneti'l-Münevvere*, (I-IV), thk. Fehîm Muhammed Şeltût, Mekke, 1979, III, 903.

16 İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemaleddin Abdülmelik, *es-Siretu'n-Nebeviyye*, (I-IV), thk. Mustafa es-Sakkâ, İbrâhim el-Ebyârî, Abdülhâfız Şelebî, Mısır 1936, III, 371; Taberî, III, 21; IV, 112; Belâzuri, Ebû'l-Abbas Ahmed b. Yahya b. Câbir, *Futûhu'l-Buldân*, thk. Rıdvan Muhammed Rıdvan, Kahire, 1932, 77.

17 İbn Hişâm, III, 371; Taberî, III, 21; IV, 112.

18 Halife, kâtilin bir yetişkin köle olduğunu öğrenince Abbas b. Abdullmüttalib'e dönerek "Bu senin ve arkadaşlarının işidir. Ben sizi, bu kölelerin Medine'ye getirilmesinden menetmişim..." b kz. Belâzuri, *Ensâb*, X, 371.

19 İbn Sa'd, III, 310; Belâzuri, *Ensâb*, X, 410, 411; İbn Şebbe, III, 872, 876; İbn Âsâkir, XLIV, 396.

20 İbn Âsâkir, XLIV, 416.

21 İbn Sa'd, III, 328.

b. Avf b. Malik el-Eşcaî'nin Müjdeleri: Avf b. Malik el-Eşcaî'nin, Hz. Ömer'in adeta ömrünün geri kalan kısmını özetleyen rüyası, kaynaklarda geniş yer tutar. Avf, bu rüyayı Hz. Ebû Bekir'in hilafeti döneminde görmüştür. Rüyada Hz. Ömer'i insanların en uzununu olarak, insanlardan daha ileride yürürken görmüştür. Hz. Ömer'in rüyadaki görüntüsünün nedeni olarak el-Eşcaî'ye, onun Allah yolunda kınanmaktan korkmaması, müminlerin emirliği görevi ve şehit edileceği şeklinde üç özelliği söylenmiştir.²² Bir rivayette, rüyadan Hz. Ebû Bekir haberdar edilmişken bir diğerinde ise onun bahsi geçmemektedir. Ancak her iki rivayette de Hz. Ömer, yarımada içinde şehit edileceği haberini şaşkınlıkla karşıladığını görmek mümkündür.²³ Bu rüyada vurgulanan şahadet haberinin de etkisiyle olsa gerek, Hz. Ömer'in şehadeti arzuladığı dualarına da rastlamak mümkündür. Yahya b. Saîd'in Hz. Hafsa'dan gelen bir rivayetinde Hz. Ömer, "Allah'ın, yolunda ölmeyi ve Nebî'nin beldesinde vefat etmeyi bana nasip et."²⁴ diye dua ve niyazda bulunmuştur. Hz. Hafsa: "Baba bu nasıl olacak ki?" sözüyle şaşkınlığını ifade etmiş, o ise, "Allah emrini istediği gibi yerine getirir." diyerek bunu cevaplamıştır.²⁵

c. Son hac Görevindeki Gaybî Haberler: Hz. Ömer hac dönüşü şehit edilmiştir. Son hac farızasında bizzat kendisine ya da ashaba hitaben, halifenin eda ettiği hac farızasının sonuncusu olduğu yönünde bilgiler içeren rivayetlere rastlamak mümkündür. Örneğin, yanında bulunan Cübeyr b. Mut'im, Arafat dağında iken bir bedevinin, "Vallahi emirü'l-müminin bu yıldan sonra artık Arafat'ta bulunamayacak."²⁶ dediğini aktarır.

d. Ölümüne Dair Rüyalara: Hz. Ömer, rüyasında kırmızı bir horozun kendisini bir ya da iki kez gagaladığını görmüş, rüyayı Esmâ binti Umeys'e tabir ettirmiştir. Esmâ, halife Hz. Ömer'in öldürüleceğini, hatta katilin de acemden bir zat olacağını söylemiştir.²⁷ Buna benzer bir başka ifadeyi, bu defa öldürmeye yönelik daha net bilgilerle görüyoruz. Avf b. Malik el-Eşcaî Hz. Ömer'in kendisine "Rüyamda bir horozun göbeğimi gagaladığını ve onu engelleyemediğimi gördüm."²⁸ dediğini aktarır. Bir başka rivayette ise Hz. Ömer rüyasını sahabeye şöyle anlatmış ve tabir etmiştir: "Sanki bir horozun beni bir, iki kez gagaladığını gördüm ve dedim ki rabbim bana şahadet yolunu açıyor ve beni bir yabancı ya da acemden birisi öldürüyor."²⁹

22 İbn Şebbe, III, 868,869; İbnu'l-Cevzi, Ebû'l-Ferec Abdurrahman, *Menâkıbu Emîri'l-Mu'minin Ömer b. Hattâb*, Dâru'l-Küttâbi'l-Arabî, thk. Seyyid Cemîlî, Beyrut, 2007, 168.

23 Belâzurî, *Ensâb*, X, 410; İbn Şebbe, III, 869; İbnu'l-Cevzi, Ebû'l-Ferec Abdurrahman, *Menâkıbu Emîri'l-Mu'minin Ömer b. Hattâb*, Dâru'l-Küttâbi'l-Arabî, thk. Seyyid Cemîlî, Beyrut, 2007, 168.

24 İbn Sa'd, III, 307; Belâzurî, *Ensâb*, X, 409; İbn Şebbe, III, 878.

25 İbn Sa'd, III, 307; İbn Şebbe, III, 872, 878.

26 İbn Sa'd, III, 309; İbn Âsâkir, XLIV, 397; bu şahsın Ezdlî olduğu hususunda bkz. Belâzurî, *Ensâb*, X, 410.

27 İbn Sa'd, III, 311; Bunu, ecelinin yaklaşmasına yordduğu hususunda ayrıca bkz. İbn Âsâkir, XLIV, 407.

28 İbn Şebbe, III, 869.

29 İbn Sa'd, III, 311; Belâzurî, *Ensâb*, X, 412.

Buna benzer bir diğer rüya da Osman b. Maz'un'un eşi Havle binti Hakîm b. Ümeyye tarafından görülmüştür. Kendisini ağlarken gören Halifeye bunun nedenini, rüyasında halifeyi üç kez gagalayan kırmızı bir horozu görmesi olarak açıklamıştır. Havle halifeye, "Bu rüyayı, kırmızı tenli bir gayr-ı müslimin seni üç kez yaralaması olarak yorumladım." demiştir. Halife ise "Ben nasıl şehit edilebilirim ki, bahsettiğin kişilerin yurdunda değilim. Üstelik benimle -bu kişilerin- Rumlar arasında aylar sürecek bir mesafe var." diyerek şaşkınlığını belirtmiştir.³⁰

e. Uyeyne b. Hisn'in Haberi: Uyeyne bir gün halifeye, acemlere karşı teyakkuzda olması ya da onları Medine'den kovması uyarısında bulunmuştur.³¹ Bir rivayete göre "Senin için bu kırmızı tenlilerden korkuyorum."³² derken, bir başka rivayete göre Uyeyne, bu uyarısında o kadar net bilgiler vermiştir ki o, bir acemin halifeye saldırıp onu yaralayacağından bahsetmiş, elini de darbenin isabet edeceği noktaya koymuştur.³³

f. Ka'b el-Ahbâr'in Ölüm Haberi: Ka'b el-Ahbâr bir gün Hz. Ömer'e gelir ve ömründen üç gün kaldığını, bu nedenle de yerine birisini tayin ederek tedbir alması gerektiği yönünde kendisini uyarrır. Hz. Ömer, bilgisinin kaynağını sorduğunda Ka'b, Tevrat diye cevap verir.³⁴ Hz. Ömer'in burada şaşırıldığı nokta ise, ölüm haberine değil, bilakis isminin Tevrat'ta geçiyor olmasıdır. Ka'b ise, halifenin isminin Tevrat'ta bulunmadığını, bu yöndeki tanım ve betimlemelerin Hz. Ömer'i işaret ettiğini söyler.³⁵ Ka'b bununla yetinmeyip, bu üç günün her birinde halifeye gelip, kalan ömrünü gün be gün hatırlatmıştır.³⁶

g. Ka'b el-Ahbâr'in Şahadet Haberi: Ka'b el-Ahbâr'in, Tevrat'a binaen verdiği bilgiden farklı bir diğer tespiti ise, halifenin şahadeti hususundadır. Bazı rivayetlere göre ise Ka'b, ölüm döşeginde olan halifenin evine gidip, Âl-i İmran suresinin altmışıncı ayetini okuyarak "Ben sana şehit olarak öleceksin... Sen de bana nerede, Arap yarımadasında mı, demedin mi?"³⁷ sözüyle halifenin, düşman toprağında çarpışırken ölmesinin mümkün olmayacağı fikrine karşın, burada önemli olanın mekân değil, fâil olduğunu vurgulamıştır.

h. Hz. Ömer'in Ölümüne İşaret Eden Olayların Değerlendirilmesi

a. Rivayetlerde çokça yer alan Hz. Ömer'in ölümü temenni ettiği duaları, aslında onun ölümü arzuladığı ya da ölüme hazırlandığını değil, yöneticilik

30 Belâzurî, *Ensâb*, X, 427.

31 Belâzurî, *Ensâb*, X, 428.

32 Belâzurî, *Ensâb*, X, 420.

33 Tantavî, Ali, Naci Tantavî, *Ahbârü Ömer ve Ahbârü Abdullah b. Ömer*, el-Mektebu'l-İslâmî, Beyrut, 1983, 400.

34 Taberî, IV, 191; İbn Şebbe'nin Târihu Medine'sinde bu ifade, "Allah'ın Kitabı" olarak geçmektedir. Bkz. İbn Şebbe, III, 891.

35 Ka'b, onun ismen ve neseben değil, özellik, siret ve dönemi olarak Tevrat'ta yer aldığını söyler. Bkz. Belâzurî, *Ensâb*, X, 429; İbn Şebbe, III, 891; İbn Âsâkir, 408.

36 İbn Sa'd, III, 324; Taberî, IV, 191.

37 Belâzurî, *Ensâb*, X, 417; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 36; İbnu'l-Cevzi, Ebû'l-Ferec Cemaleddin Abdurrahman b. Ali, *Târihu Ömer b. el-Hattâb*, Beyrut, 1985, 196.

mesuliyetinin ağırlığını öne çıkarır. Ayrıca onun bazı uygulamalarının meyvesini görmek için yaşamayı nasıl arzuladığını da sözlerinde görmek mümkündür. Örneğin kendi döneminde fetih faaliyetleri zirvesini yaşarken, ele geçen toprakları fatihler arasında bölüştürmeyen Hz. Ömer'in hayatının son döneminde söylediği "Allah'ım beni yaşatarsa, Irak'ın dullarını öyle bir halde bırakacağım ki benden sonra kimseye artık muhtaç olmayacaklar."³⁸ sözüyle, kendi ülkesinde sermayenin belirli ellerde birikmesine engel olarak adil bir ülke oluşturmaya çalıştığını ve bu politikayı gelecekte gerçekleştirme isteğini ifade etmektedir.

Öte yandan, başta ölüm anında dahi hayatta kalmak için duayı reddetmesi ve ölümü arzuladığı yönündeki bütün duaları, doktor çağırması ve şifa aramaya çalışması³⁹ açısından değerlendirdiğimizde, halifenin ölmeye değil de yaşamaya çalıştığını daha rahat anlayabiliriz.

b. Hz. Ömer'in şehadeti yönündeki rüyalardan önce Hz. Peygamberin kendisine "...*şehit olarak öl...*"⁴⁰ tavsiyesi mevcuttur. Fakat bu, şehitlik makamının önemine binaen bir temenni ve tavsiye olup, gayba dair bir haber değildir. Zaten, İslam devletinde eli silah tutan her Müslüman, potansiyel bir askerdir. Halifenin ordu ile sefere çıkmaması bunu değiştirmez. Hatta Hz. Ömer, Kâdisiye Savaşı'na bizzat katılmak istediye de ashap bunu doğru bulmamıştır.⁴¹ Fakat Hz. Ömer'in, şehadete yönelik haberleri garipseмесinin iki nedeni olabilir. Ya Hz. Ömer şehadeti düşmanla çarpışıp ölmekle sınırlı görmüştür ya da başkent Medine'de öldürüleceğine yönelik bir tehlike hissetmemiştir.

c. Kaynaklarda, halifenin son haccı esnasında gaybi haberler veren başka kimselerden de bahsedilir. Ancak bu yönde haberler veren bazı rivayetlerde ismen veya neseben bilinmeyen şahıslardan bazısının cinlerden olduklarına yönelik bilgiler de mevcuttur.⁴²

d. Hz. Ömer'in, Medine'de yetişkin kölelerin ikamet ettirilmemesini emretmesine rağmen⁴³ bu husustaki ısrarlar ve ihlallere yönelik, ölüm döşeginde serzenişte bulunması,⁴⁴ ölümünü haber veren rüya tabirlerini dikkate almadığını gösterir. Demek ki bu yönde bir tedbir alma gereği duymamıştır ya da bu olayı şöyle okumak mümkündür: Hz. Ömer'in, bu yöndeki tabirleri hutbede dile getirmesi, muhtemelen halkın bu hususta tedbirli ve teyakkuzda olmasına yönelik bir uyarıdır. Ayrıca Medine'de Hz. Ömer'in koyduğu yaşağı zamanla unutturacak sayıda yetişkin köle mevcudiyeti, Medine Müslüman-

38 İbnu'l-Esir, *Usdu'l-Gâbe*, IV, 163.

39 İbn Sa'd, III, 316, 321; Belâzuri, *Ensâb*, X, 418; Taberî, IV, 194; İbn Âsâkir, 410, 414.

40 İbn Sa'd, III, 305.

41 Belâzuri, *Belâzuri*, Ebû'l-Abbas Ahmed b. Yahya b. Câbir, *Futûhu'l-Buldân*, thk. Rıdvan Muhammed Rıdvan, Kahire, 1932, 255.

42 İbn Sa'd, III, 309.

43 İbn Sa'd, III, 320.

44 İbn Sa'd, III, 324.

larını bu yöndeki düşüncelere sevk etmiş olabilir. Çünkü köleler Medine'de tek başlarına⁴⁵ ve kısıtlı sayıda bulunmamaktaydı.

e. Uyeyne b. Hısn'ın gaybi haberinin zayıflığı yanında, onun bedevi ve saf kişiliği de bu habere güveni azaltmaktadır.⁴⁶ Dolayısıyla ashabın genelinin ya da Medine halkının haberi yokken bu karakterde birisinin, halifeye yönelik gizli bir saldırı veya yapılanmadan haberdar olması mümkün değildir. Ayrıca Uyeyne'nin, halifenin uyarıları üzerine, Medine'de oluşmuş olan kamuoyundan etkilenmiş olması da mümkündür. Halifenin, bu uyarıyı dikkate almamış olması, olay sonrasında da Uyeyne'nin halifeye bizzat uyarıda bulunduğu için övünmeye kalkışmaması, bu ihtimali zayıflatmaktadır.⁴⁷

f. Yahudilerin Tevrat'tan hareketle Halifenin kişiliği, yöneticiliği, Yahudileri sürgün edeceği ve rüyada geleceği gördüğüne dair, oldukça geniş tespitleri söz konusudur.⁴⁸ Buna göre Tevrat'ta sırf Hz. Ömer'e oldukça geniş bir yer ayrıldığı gibi, aynı zamanda Tevrat'ın, genel anlamda gaybi haberler veren nitelikte bir kitap olduğu görülmüşü verilmektedir. Ka'b el-Ahbâr'ın, Tevrat'tan hareketle gaip ten verdiği haberler, yaptığı açıklamalar ve bunların karşısında halifenin tavır da tartışmaya açıktır. Burada dikkat çeken husus, Hz. Ömer'in tahrif edildiğine inandığı bir kitaba dayanan tespitleri, üç gün boyunca dikkate almış olmasıdır. Eski bir Yahudi din alimi olmakla birlikte artık İslam'a girmiş bulunan Ka'b'ı, dinî kaynak kabulü hususunda halifenin uyarı nammış olması şaşırtıcıdır.⁴⁹ Dahası, Hz. Ömer'in ölüm döşeginde iken yanına gelen Ka'b'a söylediği beyittir. Beyit şu şekildedir:

*Ka'b bana üç gün ömür biçti ki o üç günü yaşadım,
Şüphesiz iş, Ka'b'ın söylediği gibidir,
Beni korkutan ölüm değil ki zaten faniyim,
Beni esas korkutan birbirini takip eden günahlardır.*⁵⁰

Halbuki Hz. Ömer, fetihlerin birinde ele geçen bir kitap nedeniyle Müslümanları "Sizden önce yaşayanlar, Tevrat'ı ve İncil'i terk ederek alim ve papazlarının kitaplarına yönelmeleri yüzünden helak olmuşlardır. Onlar Tevrat ve İncil'i terk edince bu kitaplar silinmiş, içlerindeki ilim kaybolup gitmiştir."⁵¹

45 Örneğin ileride göreceğimiz üzere, Ebü Lü'lüe'nin kızının öldürülmesi, Medine'de ailece yaşadığını gösterir. Bkz. İbn Sa'd, III, 324; Ayrıca Ebü Lü'lüe, halifeye vergi ve görev ağırlığından şikâyetinde bulunurken, ailesinin geçiminden de bahsetmiştir. Bkz. el-Makdisî, el-Mutahhar b. Tâhir, *Kitâbu'l-Bed ve't-Târih*, I-VI, Kahire, (t.y), V, 188.

46 Tantavî, 397.

47 Tantavî, 397. Belâzuri, Hz. Ömer yaralandıktan sonra Uyeyne'nin nerede olduğunu sorunca kendisinin öldüğü haberi verildiği yönünde bir rivayete yer verse de (bkz. Belâzuri, *Ensâb*, X, 428) Uyeyne'nin Hz. Osman'ın hilafeti döneminde yaşadığına dair rivayetler de mevcuttur. Bkz. İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şehabeddin Ahmed el-Askalanî, *el-İsâbe fi Temyizi's-Sahabe*, (I-IX), haz. Ebü Hacer Muhammed Said b. Besyuni Zağlul, Dâru'l-Kutubi'l-İlmîyye, Beyrût, (t.y.), V, 56.

48 İbnu'l-Cevzi, 14.

49 Tantavî, "Hz. Ömer'in ölüm haberinin Tevrat'ta bulunduğu haberi, batıl bir iddiadır. Gerek bugün gerekse o gün muharref olduğundan şüphe olmayan Tevrat'ta, gelecek bilgisi olamaz." görüşü için bkz. Tantavî, 396.

50 Belâzuri, *Ensâb*, X, 429; Taberî, IV, 192-193; İbn Âsâkir, 408.

51 Hasan, Hasan İbrahim, *(Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal) İslâm Tarihi*, (I-VII), çev. İsmail Yiğit, Sadreddin Gümüş, İstanbul, 1985, I, 322.

diyerek uyarmıştır. Ayrıca Ka'b, ölüm döşeğinde olan halifenin yanına girip Âl-i İmran Suresinin üçüncü ayetini⁵² okumuştur.⁵³ Bu ayeti okumuş olması da önceden ölüm haberi vermiş olmasıyla çelişir. Çünkü Tevrat'a binaen verdiği haber gaybi iken, son konuşmasında okuduğu ayet adeta teslimiyet ifadesidir. Ayrıca Hz. Ömer, yaralandıktan sonra Ka'b el-Ahbâr'ın, "Ömer Rabb'inden dilese, onu yaşatır."⁵⁴ sözünü söylemesi, Ka'b'in önceden ölüm haberi vermesiyle uyuşmayan bir başka rivayettir.

g. Ka'b el-Ahbâr'ın, şahadet haberini nerede ve nasıl verdiği dair bir haber olmamasına karşın, şahadet haberinde haklı çıktığı yönündeki söz konusu konuşma, halife ölüm döşeğindeyken cereyan etmiştir. Hz. Ömer'in şaşırmasından ve bu yöndeki dualarından hareketle, bunu bir uyarı değil de bir müjde olarak almak gerekir. Ka'b'in ağır yaralı olan Hz. Ömer'in evine geldiğinde "Seni uyarmadım mı?" sözüne, halife; "Evet uyardın fakat Allah'ın kaderi belirlenmiştir." mealindeki ayetle cevap vermiştir.⁵⁵ Şimdi, bu tavrı ve yetişkin kölelere yönelik koyduğu Medine'ye giriş yasağı üzerinden halifeyi değerlendirdiğimizde, çok sıra dışı uyarıları bile dikkate almayıp, sonuçta yaşadığı elim durumu da kader olarak tanımlaması, bizi Ebû Ubeyde ile yaşadığı meşhur kader tartışmasına götürmektedir. Söz konusu kader tartışmasında Hz. Ömer, veba salgını bulunan şehre girmekten vazgeçince, kaderden kaçmadığını ve tercihte bulunduğunu ifade etmiştir.⁵⁶ Buna karşın, ölümü esnasında Yahudi asıllı bir Müslümana karşı, kaderi teslimiyet olarak tarif etmesi şaşırtıcıdır.

4. Öldürülme Nedeni

a. Ebû Lü'lüe'nin Vergisi: Hz. Ömer, ordu komutanlarına gönderdiği mektuplarda "Buluğ (traş) çağına gelmiş bulunan kölelerden bize kimseyi göndermeyin!" emrini veriyordu.⁵⁷ Ayrıca o, "Medine'ye sadece hizmetçilik yapacak köleleri getirebilirsiniz." dediğinde halk kendisine, "Medine'nin işi çok fazla, ancak kolu kuvveti yerinde yetişkin kölelerle halledilebilir." diyerek cevap veriyordu.⁵⁸ Hz. Ömer hizmetçilik sözüyle, muhtemelen sadece ev işlerinde kullanılabilecek kişileri kastetmekteydi. Ancak giderek zenginleşen İslam toplumunda ihtiyaçların artışı yanında zanaatkarlığın İslam toplumunda çokça yaygın olmaması, bu ihtiyacın dışarıdan karşılanmasını gerektiriyordu. Küfe valisi olan Muğire b. Şu'be, Hz. Ömer'e mektup yazarak eli altında bulunan bir kölenin zanaatkarlığından bahsetmiş, izin verilirse başkente istihdam edilmesinin faydalı olacağını halifeye bildirmiştir.⁵⁹ Çünkü söz ko-

52 "الحق من ربك فلا تكن الممترين" "Gerçek, Rabb'inden gelendir. Öyle ise şüphelilerden olma." Bkz. Komisyon, *Kuran-ı Kerim ve Açıklamalı Meali*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 1993, 3/60.

53 İbn Şebbe, III, 917.

54 İbn Âsâkir, XLIV, 416.

55 İbn Şebbe, III, 892.

56 İbnü'l-Cevzi, *Menâkıb*, 54.

57 İbn Sa'd, III, 324; İbn Şebbe, III, 887.

58 İbn Şebbe, III, 889.

59 İbn Âsâkir, XLIV, 410.

nusu köle; demirci, nakkaş ve marangozdu.⁶⁰ Bu mektuba kadar Medine'ye yetişkin köle girişine izin vermeyen halifenin, bu andan itibaren halifenin Medine'ye yetişkin köle girişini meşrulaştırdığını söylemek mümkündür.⁶¹

Muğire'nin Medine'ye gönderdiği kölesi Ebû Lü'lüe'nin, dinî mensubiyeti hususunda kaynaklarda farklı bilgiler mevcuttur.⁶² Genel olarak Mecusi olduğu⁶³ rivayetlerine rağmen, Hıristiyan olduğu yönündeki rivayetlere de rastlamak mümkündür.⁶⁴ Fakat temel kaynakların hiçbirinde görmediğimiz bir tespit ise Mahmud Şakir'in, Ebû Lü'lüe'nin göstermelik Müslüman olduğu yönündeki tespittir.⁶⁵ Fakat bu iddia iki açıdan kabul edilemez. Çünkü Medine'ye gönderilirken halifeden izin alınması ve kendisinden şahıs vergisinin alınmaya devam edilmesi Ebû Lü'lüe'in gayr-ı Müslim olduğunu gösterir.

Hz. Ömer bu hususta toplumun maslahatını⁶⁶ düşünmüş olacak ki Medine'ye girişine izin verdiği Ebû Lü'lüe, başkente gelip zanaatını icra etmeye başlamış ve kısa zamanda da adından söz ettirmiştir. Bu mesleklerine karşılık, Muğire b. Şu'be kendisine aylık 100⁶⁷ ya da 120 dirhem vergi belirlenmiştir.⁶⁸ Bu vergi, günlük ortalama 4 dirhem gibi bir miktara tekabül etmekteydi.⁶⁹

60 İbn Sa'd, III, 320; Belâzuri, *Ensâb*, X, 423; İbn Şebbe, III, 888.

61 İbn Sa'd, III, 320.

62 Hıristiyan olarak bilinen bu şahsın, Mecusi de olabileceği hususunda ayrıca bkz. Nuveyri, Sıhabuddin Ahmed b. Abdulvehhab, *Nihâyetu'l-Ereb fi Funûni'l-Edeb*, (I-XXXIV), thk. Abdumecid Turhayni, İmad Ali Hamza, Mufid Kumeyha, Beyrut 2004, IX, 235.

63 Mes'udi, Ebu'l Hasan Ali b. el-Huseyin, *Murûcu'z-Zeheb ve Meâdini'l-Cevher*, thk. Said Muhammed el-Luham, I-IV, Beyrut 2005, II, 320; İbn Kuteybe, Ebu Muhammed Abdullah b. Muslim, *Kitâbu'l-İmâme ve's-Siyâse*, thk. Muhammed Mahmud er-Rufâi, Mısır, 1904, 37; Umari, Ekrem Diya, *Asru'l-Hilâfeti-r-Râside*, Riyad, 2011, 79; "Mecusi idi." bkz. Irving, Washington, *Mahomet and His Successors*, (I-II), G.P. Putnam's Sons, New York 1868, II, 285; "Medine'de Firuz isminde künyesi Ebu Lü'lüe olan bir Zerdüştî köle yaşıyordu." Bkz. Ağırakça, Ahmed, *Hz. Ömer*, İstanbul, 2004, 98.

64 Taberî, IV, 190; İbn Abdırabbih, Ahmed b. Muhammed, *el-İkdu'l-Ferid*, (I-IX), thk. Mufid Muhammed Kumeyha, Abdumecid Terhini, Beyrut 1983, V, 25; el-Makdisi, V, 188; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 446; el-Hamevi, Ebû İshak Sıhabuddin İbrahim İbn Ebû'd-Dem, *et-Târîhu'l-İslâmî el-Ma'rûf bi'l-ismi't-Târîhi'l-Muzafferi*, thk. Hamid Zeyyan-Ğanım Zeyyan, Kahire 1989, 147; "Muğire b. Şu'be, *Acem Hıristiyanlarından adı Ebu Lü'lüe'nin sahibi idi.*" Bkz. İbn Haldûn, Abdurrahman, *Târîhu İbn Haldûn*, (I-VIII), thk. Halil Şehade, Süheyl Zekkâr, Beyrut 2001, II, 568; "...*Acem Hıristiyanlarından bir köle.*..." bkz. el-Bekki, Zuheyr, *Mevsüatu Hulefâ'l-Müslimin*, (I-II), Beyrut, 1994, I, 49; "Hıristiyanlık dinine girmiş olan Farisi bir köle..." bkz. Payne, Robert, *Holy Sword, The Story Of Islam*, Harper Brother Publishers, Newyork, 1959, 105.

65 Şakir, Mahmud, *Hazreti Adem'den Bugüne İslâm Târîhi*, (I-VIII), çev. Ferit Aydın, 1993, III, 85.

66 Umari, 79.

67 İbn Sa'd, III, 320; Belâzuri, *Ensâb*, X, 423 ;İbn Âsâkir, XLIV, 409.

68 İbn Sa'd, III, 322; Kaynaklarda bu vergi, genelde dirhem cinsinden aktarılırken dinar ifadesine rastlamak mümkündür. Bkz. Ebu'l-Kasım, İsmail b. Muhammed b. el-Fadl et-Teymi, *el-Hulefâu'l-Erbaa*, thk. Kerem Hilmi, Ferhat Ebû Sirî, Kahire, 1999, 150.

69 İbn Sa'd, III, 322; Belâzuri, *Ensâb*, X, 425; İbn Âsâkir'de bu vergi miktarı toplamda 100, günlük ise dört dirhem olarak geçmektedir. Bkz. İbn Âsâkir, 409; Taberî'de bu miktar günlük 2 (iki) dirhem olarak geçmektedir. Bkz. Taberî, IV, 191; Zehebî, Şemsuddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Târîhu'l-İslâm ve Vefâyâtü'l-Meşâhirive'l-A'lâm*, (I-LIII), thk. Ömer Abdu's-Selam Tedmuri, II. Baskı, Beyrut 1990, III, 296; el-İkdu'l-Ferid'de ise bu miktar aylık 3 (üç) dirhem olarak aktarılmaktadır. Bkz. İbn Abdırabbih, V, 25; Verginin 1 (bir) dinar olduğuna dair bkz. İbn Hibban, 286.

Ebû Lü'lüe, bir gün yolda karşılaştığı halifeye şahıs vergisinin çokluğu,⁷⁰ ailesinin geçim zorluğu ve vazifesinin ağırlığından şikâyetinde bulundu.⁷¹ Ebû Lü'lüe, mesleğini soran halifeye, bir rivayete göre sadece değirmen ustası olduğunu söylemiştir.⁷² Halife, değirmeni ne kadar zamanda yaptığı, kaç mal edip sattığı⁷³ sorularından sonra halife, belirlenen haracın az bile olduğu tespitinde bulunduktan sonra kendisine, "Allah'tan kork, efendine iyi davran!" tembihinde bulunmuştur.⁷⁴ Halifenin "Bize de bir değirmen yapmaz mısın?" teklifini "Tabii ki; sana öyle bir değirmen yapacağım ki şehirlerin halkları ondan bahsedecek."⁷⁵ ya da "Eğer sağ kalırsam, sana doğu ve batıda yaşayanların, hakkında konuşacağı bir değirmen yapacağım."⁷⁶ diyerek cevaplamış, bir başka rivayette ise halife, mesleğinin çeşitliliğini öğrenince, kölenin vergisinin işi ve geliriyle orantılı olduğunu belirtmiştir.⁷⁷

Halife ile arasında geçen diyalogda talebi bulununca sinirlenen köle, kendi kendine söylenerek ayrılırken,⁷⁸ Hz. Ömer'e dönüp "Sana herkesin hakkında konuşacağı bir değirmen yapacağım." sözünü edince, halife yanındaki topluluğa "Az önce köle beni tehdit etti." demiştir.⁷⁹ Halife yanında bulunan topluluktan Hz. Ali'ye "Ne istediğini anladsın mı?" diye sorunca Hz. Ali "Ey Emîre'l-Müminin, seni tehdit etti." demiştir. Halife ise "Allah bizi ondan korusun. Ancak ben bu ifade ile onun daha derin bir şey kastettiğini zannettim." cevabını vermiştir.⁸⁰ Usame b. Zeyd'den rivayet edilen bir haberde ise söz konusu diyalogdaki tehdit hususu ve halifenin yaklaşımı daha açık ortaya konmuştur. Buna göre, halifenin bir değirmen isteğine Ebû Lü'lüe'nin "Evet vallahi, sana Arabın, hakkında konuşacağı bir değirmen yapacağım."⁸¹ sözü üzerine halife, "Hain beni tehdit etti." dedikten sonra, arkadaşlarına "Eğer, suizanla birisini öldürseydim bu yetişkin köleyi öldürürdüm. Bana şüphesiz öldürecekmiş gibi baktı." demiştir.⁸² Köle, Muğire'nin kendisine hoşgörülü olmasından ötürü, artık halifeye kin beslemeye başlamıştır. Ebû Lü'lüe, yaşadığı sıkıntının Hz. Ömer'den kaynaklandığını düşünmekteydi.⁸³ Çünkü dönem itibariyle, başta Irak olmak üzere toprak ve şahıs vergisini ve oranla-

70 İbn Sa'd, III, 322; Belâzuri, *Ensâb*, X, 425; Taberî, IV, 191; İbn Âsâkir, XLIV, 409.

71 el-Makdisî, V, 188.

72 Belâzuri, *Ensâb*, X, 425; İbn Âsâkir, XLIV, 409.

73 Belâzuri, *Ensâb*, X, 425.

74 İbnu'l-Esir, *Usdu'l-Gâbe*, IV, 165; Zehebî, III, 296; İbn Âsâkir, 409.

75 İbn Sa'd, III, 322; Belâzuri, *Ensâb*, X, 423; İbnu'l-Esir, *Usdu'l-Gâbe*, IV, 165; İbn Âsâkir, XLIV, 409.

76 Taberî, IV, 191.

77 İbn Sa'd, III, 320; Taberî, IV, 191; İbn Âsâkir, XLIV, 410.

78 İbn Âsâkir, XLIV, 410.

79 İbn Sa'd, III, 320; Belâzuri, *Ensâb*, X, 423; Taberî, IV, 191; İbn Âsâkir, XLIV, 413.

80 Belâzuri, *Ensâb*, X, 425; İbnu'l-Esir, *Usdu'l-Gâbe*, IV, 165; İbn Âsâkir, XLIV, 409.

81 Belâzuri, *Ensâb*, X, 425.

82 İbn Şebbe, III, 893; "Eğer insanlar çekindi ve korktu demeseler, bu köpek beni tehdit etti derdim." Bkz. el-Makdisî, V, 188.

83 el-Makdisî, V, 188.

masını Hz. Ömer yaptığı için, efendisi Muğire'nin, buna binaen kendisinden vergi aldığı düşüncesindeydi.⁸⁴

b. Ebû Lü'lüe'nin Milliyeti: Ebû Lü'lüe, Nihavend esirlerindendi.⁸⁵ Muhammed b. Ömer yoluyla gelen bir rivayette, Ebû Lü'lüe'nin kindar ve kötü bir insan olduğu, Medine'de karşılaştığı küçük kölelerin başlarını oksayıp ağladığı⁸⁶ ve bu esnada da "Ömer ciğerimi yedi."⁸⁷ veya "Arap ciğerimi yedi."⁸⁸ ifadelerini kullandığı yönünde bilgiler söz konusudur. Hatta onun, bu tavırlarıyla bütün Müslümanları tehdit ettiği yönündeki tespitlere de rastlamak mümkündür.⁸⁹ Bu bilgileri dikkate aldığımızda, Ebû Lü'lüe meseleyi bireysel bir vergi açısından değil de kavmiyetçilik açısından değerlendirmektedir. Çünkü Irak bölgesine gönderdiği haraç memurlarının tespit ettiği haraç oranları hususunda bile detaylı incelemeler ve soruşturmalar yapan halifenin,⁹⁰ yarı başında yaşayan bir kölenin vergisinde adaletsiz olması düşünülemez. Hatta onun bu hususta Muğire b. Şube ile konuşma niyetinde olduğu⁹¹ ya da konuştuğu⁹² yönündeki rivayetlere bile rastlamak mümkündür.

5. Öldürülme Anı

Halifenin saldırıya uğradığı an hususunda da birbirinden farklı ve oldukça zengin bir rivayet birikiminden bahsetmek mümkündür. Genel olarak safların düzeltilmesi yani tekbirden önce⁹³ ve tekbirden sonra⁹⁴ olmak üzere farklı şekillerde aktarılmakla birlikte bu tespitleri; saldırının mescide giriş anında, namaza başlamadan önce, yani safların düzeltilmesi anında ve namaz esnasında olmak üzere üç grupta ele almak mümkündür:

a. İlk ihtimal, saldırının Hz. Ömer'in mescide giriş anında gerçekleştiği yönündedir. Buna göre mescide gelen Hz. Ömer, burada namazı beklemekteyken uyuklayanları uyandırma esnasında Ebû Lü'lüe, saklandığı yerden⁹⁵ hızlıca çıkıp halifeye saldırmıştır.⁹⁶

84 İbn Tıktaka, Ebû Cafer Muhammed b. Ali b. Tabâtabâ, *el-Fahri fî Adâbi's-Sultaniyye ve'd-Duvelu'l-İslâmiyye*, Beyrut, (t.y.), 96.

85 İbn Sa'd, III, 322; Belâzuri, *Ensâb*, X, 425.

86 İbn Sa'd, III, 322.

87 Nuveyrî, IX, 235; Tantavî, 403.

88 İbn Sa'd, III, 320; Belâzuri, *Ensâb*, X, 424; İbn Âsâkir, XLIV, 409.

89 Akkâd, 202.

90 İbn Âsâkir, XLIV, 414. Hz. Ömer bu konuşmasında "Allah beni yaşatarsa Irak'ın dullarını öyle bir halde bırakacağım ki benden sonra kimseye muhtaç olmayacaklar." Bkz. İbn Âsâkir, XLIV, 413; Ebu Ubeyd ise "Onlara, belirlediğim verginin üç mislini koysam, yine de ödeyebilirlerdi." Bkz. Ebu Ubeyd, el-Kasım b. Sellâm, *Kiâbu'l-Ewâl*, thk. Muhammed Hamid Fikî, (b.y.y.), 1353, 41.

91 İbn Âsâkir, XLIV, 410; İbnu'l-Esir, *Usdu'l-Gâbe*, IV, 165; Suyûtî, Ebu'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebi Bekir, *Târîhu'l-Hulefâ*, thk. Ahmed İbrahim Zehve, Beyrut, 2006, 105.

92 el-Makdisî, V, 188.

93 İbn Sa'd, III, 315; İbn Şebbe, III, 897.

94 İbn Şebbe, III, 894; Zehebî, XLIV, 410.

95 "Ebû Lü'lüe sabahın alaca karantığında Hz. Ömer'i öldürmek için mescidin köşelerinden birinde saklanmıştı." Safedî, Ebû's-Safa Selahaddin Halil b. Aybek b. Abdullah, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnâvut, Turki Mustafâ, Dâru'l-İhyâ'it-Turâsî'l-Arabi, (I-XXIX), Beyrut, 2000, XII, 285.

96 İbn Sa'd, III, 320; Belâzuri, *Ensâb*, X, 423; İbn Âsâkir, XLIV, 413.

b. İkinci ihtimale göre, saldırı tekbirden önce vuku bulmuştur.⁹⁷ Bu durum dikkate alındığında saldırı, muhtemelen halifenin safları ve özellikle ön safı düzenleme esnasında gerçekleşmiş olmalı ki halife saldırganın yaklaştığını fark edememiştir.⁹⁸

c. Üçüncü ihtimal ise saldırının, namaz esnasında vuku bulduğu yönündedir.⁹⁹ Hz. Ömer, namaz ibadetine büyük önem verirdi. Hatta bıçaklanması nedeniyle yaşadığı baygınlık ardından bile, namazın bir an önce kılınmasını emretmiş, “*Namazı terk edenin Müslümanlığı olamaz.*” ya da “*Namazı terk edenin dinde bir nasibi yoktur.*”¹⁰⁰ demiştir. Namazda düzen hususunda da bu titizliğini sürdürmüş ve bu hususta mescitte görevliler tayin ederek, safların düzenini mütemadiyen sağlamıştır.¹⁰¹ Hatta namaza başlamadan arkasına dönerek, ilk saftaki düzensizliklere kurbacıyla daima müdahale etmiştir.¹⁰² Bir gün Hz. Ömer sabah namazı için gittiği camide “*Haydi namaza, Allah'ın kulları, düzgün hale gelin, safları düzeltin!*” uyarısından sonra, tekbir alarak sabah namazını kıldırılmaya başlamıştır.¹⁰³ Namazın ilk rekâtında, kıraat esnasında camide saklandığı yerden anında çıkan Ebû Lü'lüe Hz. Ömer'e, arka arkaya hançer darbeleri vurmaya başlar. Rivayetlerde en fazla altı darbe olarak anlatılan bu saldırıda, halife omuz kısmından da yaralanmasına rağmen öldürücü darbe karın altına isabet etmiştir.¹⁰⁴ Karın altı darbesi hariç, aldığı darbelerin sırt kısmına denk gelmesi, saldırganın cemaatin bulunduğu cemahtan yaklaşmış olduğunu gösterir. Saldırı tekbirden sonra gerçekleşmesi ihtimalinde ise, namazdaki huşunun, katilin fark edilmesini engellemiş olduğunu söylemek mümkündür.¹⁰⁵ Ayrıca halife cemaatin toplanması için ilk rekâta Yusuf ya da Nahl surelerini okumak suretiyle rekâtu uzun tutmaktaydı.¹⁰⁶ Katilin bu esnada mescide giren kalabalık içine karışması ihtimali de düşünülebilir.¹⁰⁷ Saldırı, öncelikle halifeye yakın olanlar tarafından görülmüş, mescidin geri kalan kısmı ise, halifenin kıraatının durmasını bir şaşırma ya da unutmaya olarak anlamış olacaklar ki hemen “*Subhanallah*” demişlerdir.¹⁰⁸ Bu durum, genel anlamda cemaatin namazı hala bozmadığını veya olayı fark etmediğini gösterir.¹⁰⁹

97 İbn Sa'd, III, 315; İbn Şebbe, III, 900.

98 İbn Sa'd, III, 315; Belâzürî, *Ensâb*, X, 418; İbn Şebbe, III, 900.

99 Belâzürî, *Ensâb*, X, 414.

100 İbn Sa'd, III, 322, 325.

101 Taberî, IV, 191.

102 İbn Sa'd, III, 316.

103 İbn Sa'd, III, 323.

104 İbn Sa'd, III, 320; Belâzürî, *Ensâb*, X, 424.

105 Şakir, III, 86.

106 İbnu'l-Cevzî, *Târîhu Ömer İbnu'l-Hattab*, 192.

107 Taberî “*Ebû Lü'lüe kalabalık arasına girdi.*” diye aktarmaktadır. Bkz. Taberî, IV, 191; ayrıca bkz. İbnu'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 446; “*Ebû Lü'lüe insanların arasına girdi.*” Bkz. İbn Haldûn, Ebû Zeyd Velîyyuddîn Abdurrahman b. Muhammed, *Târîhu İbn Haldûn*, tsh. Halil Şehade, Süheyl Zekkar, (I-VIII), Beyrut, 2001, II, 568.

108 İbn Sa'd, III, 313; Belâzürî, *Ensâb*, X, 414; İbn Âsâkir, XLIV, 415.

109 İbn Âsâkir, XLIV, 415.

Tekbirden önce ya da sonra, her iki ihtimalin olabilirliği hususunda dikkate alınması gereken bir diğer durum, bizzat halifenin saldırı anını anlatırken, “*Üçüncü darbeye kadar beni bir köpeğin ısırıldığını zannettim.*”¹¹⁰ şeklindeki ifadesidir. Bu durum, sabah namazı vaktindeki karanlık ortamı anlatmak için kafidir.

Saldırı anında oluşan kargaşa içinde kaçmaya çalışan katil, elindeki hançerin çift başlı olmasından dolayı birçok kişiyi de yaralamıştır.¹¹¹ İbn Sa'd, yaralı sayısını on bir,¹¹² Safedî ve Belâzürî on iki,¹¹³ İbn Şebbe on yedi,¹¹⁴ İbnu'l-Esir ise on üç olarak aktarır.¹¹⁵ Kaynaklarda ölü sayısı hususunda farklı rivayetler olsa da ismen zikredilen, sadece Kuleyb b. Ebî'l-Bukeyser¹¹⁶ ve İyâs b. el-Bekîr.¹¹⁷ Bu esnada oluşan arbedede, elinde bıçak olması nedeniyle katil ancak arkasından yaklaşılarak yakalanabilmiş¹¹⁸ veya ancak Abdullah b. Avf, üstündeki abasını katilin kafasına atmak suretiyle onu durdurmuş, katil kaçamayacağını anlayınca da intihar etmiştir.¹¹⁹ Saldırmanı yakalayan kimselerin isimleri de kaynaklarda mevcuttur. Abdullah b. Avf ez-Zuhrî, Haşim b. Utbe b. Ebî Vakkâs ve Benî Sehm'den bir zat, bunlardan bazılarıdır.¹²⁰ Burada ilginç olan ise, Ebû Lü'lüe'nin, intihar etmesine rağmen Abdullah b. Avf ez-Zuhrî tarafından, muhtemelen ölümünden emin olunmadığı için olsa gerek, bıçak darbesiyle öldürülmüş olmasıdır.¹²¹

Rivayetlerde çokça geçen, “*Sabah namazında yanına geldi, ta ki Ömer'in arkasında durdu....tekbir aldığında Ömer'i omuz ve kalçasından bıçakladı.*”¹²² şeklindeki haber, pek makul görünmemektedir. Çünkü Müslüman olmayan birisinin, namazda, ön safta bulunması mantıklı değildir. Bu durum gerek Hz. Ömer'in heybetinden kaçınıp ön safta kılmakta tereddüt eden ashaptan

110 İbn Sa'd, III, 323.

111 Bu sayının on iki kişi oluşu hakkında bkz. Mes'ûdî, II, 321; On üç kişi için bkz. İbn Âsâkir, 408; Hatta bu sayı on dokuz (bkz. İbn Sa'd, III, 323, 324) veya yirmi üç 23 kişiye kadar çıkarılmaktadır. Bkz. Hamevî, 147.

112 İbn Sa'd, III, 320.

113 Said b. El-Müseyyib'den gelen bir rivayette bunlardan Hz. Ömer'le birlikte yedisinin öldüğü, altısının da hayatta kaldığı hususunda bkz. Belâzürî, *Ensâb*, X, 426; Safedî, XXII, 285.

114 Bu on yedi kişinin hemen hepsinin öldüğü rivayeti için bkz. İbn Şebbe, III, 901.

115 İbnu'l-Esir, *Usdu'l-Ğâbe*, IV, 163.

116 Taberî, IV, 191; Bu isim Belâzürî'de Kuleyb b. Kays el-Cezzâr el-Kinanî olarak, bkz. Belâzürî, *Ensâb*, X, 428, *el-Kâmil*'de Kuleyb b. Ebî Bekir el-Leysî olarak, bkz. İbnu'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 447; İbn Âsâkir'de Kuleyb el-Hazzar olarak, bkz. İbn Âsâkir, XLIV, 421; Nihâyetu'l-Ereb'de ise Kuleyb b. el-Bukeyr el-Leysî olarak geçmektedir. Bkz. Nuveyrî, IX, 236.

117 Belâzürî, *Ensâb*, X, 428.

118 İbn Sa'd, III, 315.

119 İbn Sa'd, III, 322; İbn Şebbe, III, 899; İbnu'l-Esir, *Usdu'l-Ğâbe*, IV, 163; İbn Âsâkir'de bornozu katilin başına atan şahıs, Iraklı birisi olarak geçmektedir. Bkz. İbn Âsâkir, 408.

120 İbn Sa'd, III, 322; Belâzürî de ismi geçen iki sahabenin yanında Benî Sehm'den bir zat değil sadece “*bir adam*” ifadesi geçmektedir. Bkz. Belâzürî, *Ensâb*, X, 425.

121 İbn Sa'd, III, 323. Belâzürî, *Ensâb*, X, 425; Belâzürî'de İbn Kelbî'den gelen bir rivayette Ebû Lü'lüe'yi öldüren şahsın Kuleyb b. Kays b. Bukeyr el-Kinanî el-Cezzâr olduğu geçmektedir. Bkz. Belâzürî, *Ensâb*, X, 425; Ebu Lü'lüe'yi intiharından sonra tekrardan öldüren kişinin Abdurrahman b. Avf olarak zikredilmesi hususunda bkz. İbnu'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Abdurrahman, *Târîhu Ömer İbnu'l-Hattâb*, *Târîhu Ömer b. el-Hattâb*, II, Baskı, Beyrut, 1985, 191.

122 el-Makdisî, V, 189; İbn Âsâkir, 410; İbnu'l-Esir, *Usdu'l-Ğâbe*, IV, 165.

bazılarının,¹²³ safları düzenleyen görevlilerin,¹²⁴ gerekse de son kez saflara ve ön safa çekidüzen veren Hz. Ömer'in¹²⁵ gözünden kaçmış olamaz.

6. Olay Ardından Halifenin Tepkisi

Saldırıdan sonra namaza devam edilip edilmediği hususunda da farklı rivayetler mevcuttur. Bu durumun tespiti, hem saldırının etkisi ve boyutu hem de saldırı üzerinden yapılacak tespit ve teşhisler açısından son derece önemlidir.

Birinci ihtimale göre, saldırı üzerine namazın, ertelenmeden halifenin talimatıyla kılınmasıdır.¹²⁶ Buna göre halife imamete Abdurrahman b. Avfı geçirmiş, o da kısa sureleri okumak suretiyle namazı hızlıca kıldırılmıştır.¹²⁷ İkinci ihtimale göre ise halife, yaralı olarak eve götürüldükten sonra namaz kılınmıştır.¹²⁸ Halifenin ölümcül darbe aldığı, sayıları hususunda rivayetler farklılık arz etse de on civarında Müslümanın yaralandığı ya da şehit edildiği, katilin de yerde ölü halde yattığı bir mescitte, namazın devamından bahsetmek olanaksızdır. Dolayısıyla halifenin eve taşınmasından sonra namazın kılındığı yönündeki rivayetler, daha makul görünmektedir.¹²⁹ Ama her iki rivayet türüne göre söylenebilecek olan, halife ve Müslümanların namaz ve cemaat hassasiyetidir.¹³⁰

Namaz kıdırma esnasında böyle bir saldırı durumuna ihtimal dahi vermeyen halifenin, üçüncü bıçak darbesine kadar bunu bir köpek saldırısı olarak değerlendirmesi,¹³¹ hem böyle bir saldırı beklentisi içinde olmadığını, hem de mescitte böyle bir şeyin olacağına ihtimal vermediğini gösterir. Fakat kapalı bir alan olan mescit içinde bir köpeğin saldırabileceği ihtimalini dikkate aldığımızda, Ebû Lü'lüe'nin önceden ya da o esnada mescide girip saklanmasını mümkün kılacak bir ortamın olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Rivayetlere göre halife, ağır yara alması ardından "*Allah'ın kaderi takdir edilmiştir.*" anlamındaki Ahzab suresinin 38. ayetini okumuştur.¹³²

Halifenin, ilk etapta saldırganı tespit etmeye çalıştığını görmek mümkündür. Hatta katilin tespiti yanında onun hangi topluluktan olduğunu öğrenme çabası,¹³³ katilin desteklenip desteklenmediğini, bu işin organize bir olay

123 Belâzürî, *Ensâb*, X, 418; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 35.

124 Taberî, IV, 191.

125 İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 35.

126 Taberî, IV, 191.

127 İbn Sa'd, III, 324; Belâzürî, *Ensâb*, X, 417; İbn Kuteybe, *Kitâbu'l-İmame ve's-Siyâse*, tsh. Muhammed Mahmud er-Rufâi, Mısır, 1904, 37; İbn Âsâkir, XLIV, 413.

128 İbn Şebbe, III, 894.

129 İbn Sa'd, III, 321; Belâzürî, *Ensâb*, X, 418; İbn Âsâkir, 410; Heykel, Muhammed Hüseyin, *el-Fâruk Ömer*, (I-II), Kahire, 1956, II, 277.

130 Taberî, IV, 325.

131 İbn Sa'd, III, 323; Halifenin bu yöndeki zannına dair rivayetler yanında, saldırgan için "*Köpeği yakalayın...*" şeklinde haykırması yönündeki rivayet açısından bakıldığında, tanımlamasında sanki bir öfke ve kızgınlık hakimdir. Bkz. Belâzürî, *Ensâb*, X, 415s.

132 İbn Sa'd, III, 323; Belâzürî, *Ensâb*, X, 407, 425.

133 İbn Âsâkir, XLIV, 420.

olup olmadığını, hatta katilin Müslüman olup olmadığını tespit içindir. Onun "*Ölümümü bir defa dahi olsa secde etmiş bulunan Müslüman elinden kılmaayan Allah'a şükür olsun.*"¹³⁴ ya da, "*Ölümümü, Müslümanlık iddiasında olmayanın elinden kılan Rabb'ime hamd olsun.*"¹³⁵ şeklindeki şükür duası, belki de iç hesaplaşmaya yol açacak bir durumun meydana gelmemesinin bir ifadesidir. Bir başka rivayete göre ise "*Allah'a hamdolsun ki, ömründe bir kez Allah'a secde etmiş ve onun katında bu sıfatla benimle çekişecek birisini katilim yapmadı. Beni bir Arap öldürmedi.*"¹³⁶ demiştir. Bu dua açısından olaya bakacak olursak, halifenin Müslümanlık yanında, Araplığı da bir güvence olarak görmesi dikkat çekicidir. Başka bir rivayette yer alan, halifenin "*Arabın beni öldürmeyeceğini biliyordum.*"¹³⁷ şeklindeki ifadesi de bu güveni doğrulamaktadır.

Halifenin Müslüman veya Arap birisi tarafından öldürülmeysiğine şükretmesinden daha ilginç olan ise, bir rivayete göre onun bu duayı saldırıdan önce yapmış olmasıdır. Buna göre Hz. Ömer, "*Allah'ım; ölümümü bir secde ya da bir rükû yapmış ve kıyamet günü katında bu kimliği ile benimle çekişecek birisinin elinden kılma.*"¹³⁸ diye dua etmiştir. Bu dua, halifenin açıkça bir iç hesaplaşma korkusu yanında halkla iç içe yaşaması nedeniyle, yaşayabileceği muhtemel bir tartışma ve kavgayı düşündürmektedir. Eğer bu dua saldırıdan sonra yapılmış ise, o zaman da bir yetişkin köle kendisini şehit ettiği için, şehadet arzusunun gerçekleşmesi nedeniyle halifenin yaptığı şükür, daha net anlaşılabilir.

Halife Hz. Ömer'in, hiçbir yetişkin kölenin Medine'ye girişine izin vermediği,¹³⁹ muhtemel bir silahlı olayı engellemek içindir.¹⁴⁰ Çünkü cizye uygulamasında da gördüğümüz üzere Hz. Peygamber'den itibaren ergenlik, hem dini sorumluluk hem de silah gücü potansiyeli olarak değerlendirilmiştir.¹⁴¹ Kaldı ki Medine'ye getirilen köleler, savaş ortamının geride bıraktıklarıdır. Dolayısıyla bu durumun onları bir intikam ortamına sürüklemesi muhtemeldir.

Halife, evine götürüldükten sonra, saldırganın kim olduğunun sorgulanması için Abdullah b. Abbas'ı görevlendirmiştir. Hâlbuki Abdullah b. Abbas yaralı halifeyi mescitten evine taşıyanlardan birisiydi.¹⁴² Dolayısıyla da onun, saldırıya, hatta katilin intiharına da şahit olanlar arasında olması gerekir. Burada ilginç olan nokta, namaz esnasında vuku bulan saldırı ardından intihar etmesi

134 Belâzürî, *Ensâb*, X, 424; Taberî, IV, 191.

135 İbn Sa'd, III, 313; İbnü'l-Esir, *Usdu'l-Gâbe*, IV, 164; İbn Âsâkir, XLIV, 415.

136 İbn Sa'd, III, 321; İbn Âsâkir, XLIV, 414.

137 İbn Âsâkir, XLIV, 422.

138 İbn Şebbe, III, 903.

139 İbn Sa'd, III, 325; İbn Âsâkir, XLIV, 410.

140 Şakir, III, 83.

141 Belâzürî, 89.

142 İbn Sa'd, III, 325; Ebû Said el-Hudrî "*Yaralandığı zaman halifenin yanındaki 19 kişinin dokuzuncusuydum. Onu evine soktuğumuzda bize acı ve ağrısından şikâyet etmekteydi.*" Bkz. İbn Sa'd, III, 328.

ve hatta adeta emin olmak için tekrardan öldürülmesine rağmen, katilin teşhisi için bir soruşturmaya girilmiş olmasıdır.¹⁴³ Bunun muhtemel nedenleri;

- Halifenin durumunun ciddiyeti nedeniyle, mescitten ivedilikle çıkıldığı için, katilin olay yerinde bırakılıp tam anlamıyla teşhis edilememesi,
- Olayın muhtemel bağlantılarının tespiti,
- Bu olay karşısında halkın nabzını tutma çabası,
- Medine'de sayıları gittikçe artan yetişkin kölelerin arasında, Ebû Lü'lüe'nin çok da meşhur bir yüz olmaması olarak düşünülebilir.

Halifenin, katilin kimliğini çokça merak etmesi ve hangi topluluğa veya kabileye ait olduğunu öğrenme isteği,¹⁴⁴ nabız tutma ve muhtemel bağlantı tespitine dönük çabasını, öğrendikten sonra da "O zanaatkâr mı?"¹⁴⁵ sorusu, -aralarında kısa süre önce yaşanan diyalog sayesinde- katilin, özellikle halife tarafından tanındığını gösterir.

Abdullah b. Abbas'ın "Katil, Ebû Lü'lüe" demesi üzerine halife, "Ben Medine'ye hiçbir kâfirin girmesini istemiyordum, sizin istediğiniz oldu, aklıma yenüldüm."¹⁴⁶ ya da "...bana galip geldiniz!"¹⁴⁷ diyerek hayıflanmıştır. Bir başka rivayete göre halife, "Kim bana kastetti?" diye sormuş, "Muğire'nin kölesi Ebû Lü'lüe, yani Feyrûz!" cevabını alınca da, "Ben sizi kâfirlerin bize gönderilmesinden men etmiştim." veya "Ben sizi kâfirlerin bize gönderilmesinden men etmiştim, bana asî geldiniz."¹⁴⁸ "...beni yendiniz."¹⁴⁹ cevabını vermiştir. Halifenin bu sözünden, yaşanabilecek muhtemel tehlikeyi önceden görebildiği anlamı çıkar. Çünkü Ebû Lü'lüe için kendisi ile bizzat valisi yazışmış ve halife de buna onay vermiştir. Yani Ebû Lü'lüe, Medine'ye bizzat halifeden alınan özel izinle gelmiş olmasına karşın, halife ölmeden önce ashaba sitemde bulunmuştur. Bu durumda sitem, aslında Muğire b. Şu'be üzerinden tüm ashabadır. O halde bu sözde, Muğire b. Şu'be'ye sitem, ashaba karşı bir itaatsizlik suçlaması vardır. Hatırlanacağı üzere, Küfe valisi Muğire b. Şu'be, halifeye bir mektup yazıp, eli altında zanaatkâr bir kölenin bulunduğunu belirterek, Medine Müslümanlarının faydasına olacağı düşüncesiyle kendisine giriş izni istemişti.¹⁵⁰ Halifenin izni ardından Medine'ye gelen köle ise, bir zaman sonra Hz. Ömer'le bireysel vergisi hususunda birkaç defa görüşme çabaları oldu.¹⁵¹ Yani, kölenin Medine'ye gelişinde hem valinin bizzat mektup

143 İbn Sa'd, III, 323, 325; İbn Kuteybe, *el-İmame*, 35; İbnu'l-Esir, *Usdu'l-Ğâbe*, IV, 164; İbn Âsâkir, XLIV, 414, 421.

144 Belâzuri, *Ensâb*, X, 418; Bir rivayette Hz. Ömer, saldırganla ilgili Hz. Ali'yi de sorgulamıştır. Halifenin "Bu adam içinizdeki hangi topluluktandı?" sorusuna Hz. Ali "Hiçbirimizin topluluğundan değil, biz isteriz ki Allah bizim ömrümüzden alsın sana versin." karşılığını vermiştir. Bkz. İbn Âsâkir, XLIV, 420.

145 İbn Sa'd, III, 313; İbn Âsâkir, XLIV, 415.

146 İbn Sa'd, III, 325.

147 İbn Sa'd, III, 327; İbn Şebbe, III, 893.

148 İbn Sa'd, III, 325.

149 Belâzuri, *Ensâb*, X, 426.

150 İbn Sa'd, III, 320.

151 İbn Sa'd, III, 320.

yazacak kadar çabalaması, hem de Medine'nin ihtiyaçları üzerinden halife üzerinde baskı kurması söz konusudur.

Halifenin, saldırı ardından katil üzerinden bir diğer tepkisi ise bizzat Abdullâh b. Abbas'a olmuştur. Halifenin "Sen ve baban, Medine'de kâfirlerin çoğalmasını istiyordunuz."¹⁵² ya da "...hoşlanıyordunuz."¹⁵³ sözü, karşı tarafı suçlama içerirken, yaşananlar nedeniyle halifenin kararlarının isabetliliğini de ifade eder. Çünkü halife Medine'de kölelerin bulunmasına, özellikle de ergenlikten sonra burada ikamet etmelerine müsaade etmiyordu.¹⁵⁴

Halife yaptığı araştırmaların ardından, olayı bireysel bir saldırı olarak değerlendirmeye devam etmiştir. Bunda en büyük delil, Medine'ye yetişkin köle girişi yasağı ihlalinin yanlışlığını dile getiren halifeye, İbn Abbas'ın "İstersen girişlerin yasaklar." ¹⁵⁵ ya da "Onları öldürürüz!" ¹⁵⁶ demesidir. Halife bu ifadeye, bir rivayete göre "Yalan söylüyorsun..." ¹⁵⁷ diyerek karşı çıkmıştır. Bunda en büyük etken, İbn Abbas'ın en fazla köleye sahip olması düşünülebilir. ¹⁵⁸ Bir başka rivayete ise, "Sizin dilinizle konuşup, namazınızı kıлып, ibadetlerinizi yaptıktan sonra mı?" ¹⁵⁹ diye çıkışması, aslında İslami kültür içinde yaşamının kazanımlarından, insanları soğutmama amacı taşır. Çünkü "Acemlerin beldende çoğaldığını görüyorum, onlara karşı tedbirlil ol!" ¹⁶⁰, veya "Tedbirlil ol, ya da Acemleri Medine'den çıkar." ¹⁶¹ uyarısını yapan Uyeyne b. Hısn'a halife, "Onlar İslam'a sığınuyorlar." ¹⁶² cevabını vermiştir.

Örneğin, olayla alakası olduğu söylenen Hürmüzan, Medine'ye bir Mecusi olarak gelmiş ve Hz. Ömer'in yardımı ile İslam'a girmiştir. ¹⁶³ Fakat Uyeyne, bu uyarısını yaparken sanki olayı biliyor muşçasına, parmağını Hz. Ömer'in yaralanacağı yere bastırarak imada bulunmuştur. ¹⁶⁴

Halife, herhalde olayı bir gayr-ı Müslim organizasyonu olarak görmediği için olsa gerek, muhtemel halefine yaptığı vasiyette, zimmi hukukuna vurgu yapmıştır. Halefine, Allah ve Resulü'nün zimmetine ve ahitlerine vefalı olmayı, zimmilere güçleri oranında mükellefiyet yüklemeyi ve onların uğrunda gerekirse savaşmayı vasiyet etmiştir. ¹⁶⁵ Bu olay nedeniyle, tüm zimmilerin hedef alınmaması açısından söz konusu vasiyet, çok önemlidir.

152 İbn Âsâkir, XLIV, 415.

153 İbn Sa'd, III, 313.

154 Belâzuri, *Ensâb*, X, 423.

155 İbnu'l-Esir, *Usdu'l-Ğâbe*, IV, 164.

156 İbn Âsâkir, XLIV, 415.

157 İbnu'l-Esir, *Usdu'l-Ğâbe*, IV, 164.

158 İbn Âsâkir, XLIV, 415; İslam Araştırmaları Komisyonu, *Rasulullah'ın (s.a.v.) Doğumundan Günümüze İslam Tarihi*, I-II, İstanbul, 2012, I, 173.

159 İbn Sa'd, III, 313; Belâzuri, *Ensâb*, X, 415; İbn Âsâkir, XLIV, 415.

160 İbn Şebbe, III, 890; İbn Âsâkir, XLIV, 408.

161 İbn Âsâkir, XLIV, 408.

162 İbn Şebbe, III, 890.

163 İbnu'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 392.

164 İbn Âsâkir, 408.

165 İbn Sa'd, III, 315; Belâzuri, *Ensâb*, X, 415; Taberî, IV, 191; İbnu'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 448; İbn Âsâkir, XLIV, 418.

7. Saldırının Organize Bir Olay Olup Olmaması

Halife olayın sorgulanması için Abdullah b. Abbas'ı görevlendirip, katilin Muğire b. Şube'nin kölesi zanaatkâr Ebû Lü'lüe olduğunu öğrenince “*Neden yaptı ki bunu? Allah onu kahretsin, ben ona iyiliği emrettim.*”¹⁶⁶ diyerek şaşkınlığını dile getirmiştir. İbnu'l-Esir ve Zehebî, Hz. Ömer'in vergi hususunda ilk etapta köleyi teskin etmeye çalıştığını, aslında onun amacının, Muğire ile konuşup vergiyi azaltmak olduğunu söylemektedir.¹⁶⁷ Fakat bu değerlendirme, rivayetlerden hareketle değil, iyi niyetle yapılmış bir değerlendirme gibidir. Çünkü rivayetlerin geneline baktığımızda Hz. Ömer'in zanaatkâr-vergi kıyası yaptığını, kendisine sadakat tavsiye ettiğini, kazancının çok iyi düzeyde olduğunu¹⁶⁸ ve kölenin de menfaatine uygun cevap alamadığı için kızgın ayrıldığını, hatta halifeyi tehdit ettiğini görmek mümkündür.¹⁶⁹

Halifenin, katilin kimliğini öğrenmesi üzerine verdiği tepki, ikisi arasında bireysel bir husumetin olmadığını ve halifenin olayın kaynağına hala tam anlamıyla vakıf olmadığını göstermektedir. Aslında halife ağır yaralı iken, saldırının sadece vergi hususundan kaynaklandığını düşünmüştü. Kaldı ki bu zaman zarfında da olayın arka planına dair her hangi bir yeni bilgiye ulaşamamıştı. Ayrıca halifenin saldırıdan birkaç gün sonra¹⁷⁰ vefat etmiş olması da, şartlar dikkate alındığında sağlığında muhtemel bağlantıların aydınlatılması için yeterli değildi. Tüm bunlardan hareketle, bu aşamada saldırının bireyselliği daha yerinde bir tespit olarak durmaktadır.

a. Dış Bağlantı

İlk dönem kaynaklarında olaya dair yer alan rivayetler, belli bir metodoloji çerçevesinde ele alınıp kritik edilmemiştir. Bilakis Hz. Ömer'in şehadeti ile alakalı mevcut olan bütün bilgiler, aynı başlık altında toplanmıştır. Bu durum, olayın aslının tespitini engellediği gibi, olayı kısmen de olsa karmaşık hale getirmiştir. Fakat bu bilgiler son dönem çalışmalarında daha sistemli bir şekilde ele alınarak, olayın bireysel ya da organize oluşunun tespiti ve iç ya da dış bağlantıları açısından değerlendirilmesi yoluna gidilmiştir.

Son dönem müelliflerinden Muhammed Heykel, Ebû Lü'lüe için, “...*harcının ağırlığına binaen bu cinayeti işlemişse, bundan bireysel bir çıkar elde edemediği gibi, bedelini hayatıyla ödemiştir.*”¹⁷¹ diyerek saldırının bireysel bir iş olmayacağı hususunda ısrarcıdır. Buna delil olarak, meselenin bireysel görüşme ile halledilebileceğini, vergiden şikâyetçi olmanın, maksadı örten bir kılıf olduğunu öne sürer.¹⁷² Akkad ise, bir örgütlenmenin söz konusu

166 İbn Sa'd, III, 313; Belâzürî, *Ensâb*, X, 414; İbnu'l-Esir, *Usdu'l-Ğâbe*, IV, 164.

167 İbnu'l-Esir, *Usdu'l-Ğâbe*, IV, 165; Zehebî, III, 278.

168 İbn Şebbe, III, 893.

169 Belâzürî, *Ensâb*, X, 423.

170 Halifenin, saldırıdan sonra üç gün yaşadığı hususunda bkz. İbn Kuteybe, *el-Meârif*, 183; İbn Abdırabbih, V, 25; İbnu'l-Esir, *Usdu'l-Ğâbe*, IV, 166.

171 Heykel, II, 291; ayrıca bkz. Akkâd, 201.

172 Heykel, II, 291; ayrıca bkz. Akkâd, 202.

olduğunu, muhtemel kısıstan kurtulmak için de verginin bahane edildiği görüşündedir.¹⁷³ Heykel, saldırıyı halifenin fetih faaliyetlerinin, İslam devleti egemenliğinin ve artan gücünün faturası olarak değerlendirir. Dolayısıyla olayı, Hz. Ömer'in Mecusi, Yahudi ve Hıristiyanları mağlup etmesi ardından oluşan bir organizasyonun ürünü olarak görür.¹⁷⁴

Heykel, Abdurrahman b. Avf'ın ve Abdurrahman b. Ebi Bekr'in, saldırıya dair getirdikleri deliller ve bu şahısların Müslümanların en adil şahitleri olması nedeniyle olayın bir entrika olabileceğini vurgular.¹⁷⁵ Ona göre, asıl şaşırtıcı olan, Hz. Ömer'in suikasta kurban gitmesi değil, azaltılmayan haracın, buna neden olarak gösterilmesidir.¹⁷⁶ Heykel'e göre, kölenin tehdidi ardından Ka'b, infazın yapılacağı süreyi belirlemiştir.¹⁷⁷ Mahmud Şakir, bu tehlikenin yıkılan Mecusi devletiyle gün yüzüne çıktığını ve sinsice varlığını sürdürdüğünü öne sürer. O'na göre Hz. Ömer de bunun farkındadır.¹⁷⁸ İslam devletine ve halife-ye karşı yürütülen kindar siyasette Farisilerin daha yoğun olmasının nedeni, kendilerinin siyasi varlık alanlarının kalmayıdır.¹⁷⁹ Fakat bu iddianın, Hıristiyan ve Yahudiler için fazla bir geçerliliği yoktur. Çünkü bölgede İslam'ın ortaya çıkışından itibaren, Yahudilerin bir devletleri olmamasına karşın, Hıristiyanların hala Bizans ve Habeşistan gibi iki devletleri mevcuttur. Ancak Şakir, söz konusu tehlikeyi, diğer din mensuplarının itikadi kiskançlıklarının, Farisilerin siyasi kiskançlıkları ile birleşmesinin oluşturduğu görüşündedir.¹⁸⁰

Tantavî, bu haberde adı geçen Fars asıllı kişiler nedeniyle olayı bir Fars organizasyonu olarak niteler.¹⁸¹ Akkad ise savaş meydanındaki mağlubiyetlerin Farisilerde kavmiyetçiliğe sebebiyet verdiğini öne sürer.¹⁸²

Ebû Reyve, bu işin çıkış noktasını Ka'b b. el-Ahbâr olarak görür. O, Ka'b'in, İslam'a olan düşmanlığı yolunda önce hadis rivayeti işine girişmesi nedeniyle Hz. Ömer'in hadis rivayetinden onu menetmesinin, Ka'b'i durduramadığını söyler.¹⁸³ Aslında Ebû Reyve, Hz. Ömer'in öldürülmesi üzerinden Hadis külliyyatı içindeki israiliyyat varlığına işaret ederek, bu cinayet aracılığı ile hadis ravilerine yönelik ciddi iddia ve suçlamalar ortaya atar.¹⁸⁴ Ona göre Ka'b, hadis ilmüne fitne sokma çabasını devam ettirmek ve bu fitneyi gerçekleştirmek için Hz. Ömer'in öldürülmesi işinde de yer almıştır. Bu iş, bir örgüt

173 Akkâd, 202-203.

174 Heykel, II, 291.

175 Heykel, II, 292.

176 Heykel, II, 299; Akkâd, 203.

177 Heykel, II, 280.

178 Şakir, III, 83-84.

179 Şakir, III, 84; Hasan, I, 322.

180 Şakir, III, 85; Hasan, I, 322.

181 Tantavî, 397.

182 Akkâd, 201.

183 Ebu Reyve, Mahmûd, *Edva ale's-Sünneti'l-Muhammedüyye ev Difa' ani'l-Hadis*, V. Baskı, Beyrut, (t.y.), 153.

184 Geniş bilgi için bkz. Özafşar, M. Emin, Mehmet Görmez, “Ebu Reyve ve Kitabı Üzerine”, *Journal of Islamic Research*, V/1, January 1991, 63-72.

tarafından infaz edilmiş olup, en büyük üyelerinden biri Ka'b olan örgüt, Hürmüzan başkanlığında kurulmuş ve infaz için Ebû Lü'lüe'yi kullanmıştır.¹⁸⁵ Ebû Reyeye, Ka'b'ın hem şahadet hem de üç gün ömür biçen haberinden hareketle, olayı bir organizasyon işi olarak değerlendirmektedir.¹⁸⁶

Organize bir faaliyet oluşu hususundaki temel dayanaklardan en güçlüsü ise, gerek katilin yetişkin köle oluşu nedeniyle saldırıyı bilinçli olarak yapmış olması,¹⁸⁷ gerekse onun işbirlikçileri olan Hürmüzan ve Ka'b gibilerin, Müslüman görüntüsü altında İslam'a olan gizli düşmanlıklarıdır. Bu yaklaşım göre saldırı, Yahudi, Hıristiyan ve Mecüsilerin organize olarak yaptıkları bir olaydır. Akkad, Enbar halkından olduğu için, Cufeyne'nin de Farslıların müttefik ve dostu gibi davrandığı görüşündedir.¹⁸⁸

Aslında operasyonun bir örgüt işi olup olmadığını tespit edebilmek için, cinayet öncesindeki duruş ve tutumlar hayli belirleyicidir. Bu hususta en fazla dikkat çekilen noktalar, saldırganın bireysel tutumu yanında Ka'b'ın gaybî haberleridir. Ka'b'ın, Tevrat'tan hareketle ölüm tespitinde bulunmuş olması, onun bir örgüt mensubu olduğunu göstermez. Çünkü böyle bir organizasyon tertipleyecek kişi, emelini açık edeceği gibi, halife tayini tavsiyesi¹⁸⁹ ile de muhtemel hedeflerden doğacak olan siyasal kargaşayı da önlemiş olacaktır. Ancak onun muhtemel bir tertipten haberdar olarak, gaybî ilimlere vakıf bir şahsiyet görüntüsü vermek ve bu yolla şöhret bulmak niyetine yönelik tespitler, daha makul görünmektedir.¹⁹⁰

Mesele, Hz. Ömer'in şahadetinden sonra daha da büyümüştür. Çünkü halifenin şahadetinden sonra, yeni tespitler ve bunlara binaen de yeni ölümler yaşanmıştır.¹⁹¹ Öyle ki; bu yaşananlar üzerine ciddi tartışmalar cereyan etmiş,¹⁹² Amr b. el-As'ın¹⁹³ veya Hz. Osman'ın yaklaşımı da tartışmaları artıran bir başka neden olmuştur.¹⁹⁴ Saldırı sonucunda, intikam maksadıyla öldürülen insanlar içinde Müslümanlığı ilan etmiş olan Hürmüzan'ın¹⁹⁵ ve yine vergi ile mükellef olan zimmilerin varlığı sebebiyle, bazı Müslümanlar Ubeydullah b. Ömer hakkında kısasa hükmetmişlerdir.¹⁹⁶ Çünkü olay yerinde intihar eden

185 Ebu Reyeye, 153; Akkad, 202.

186 Ebu Reyeye, 154.

187 "Dini mensubiyetin bu şiddetin uygulanmasında bir rolü olabilir." bkz. Irving, II, 286.

188 Akkad, 202.

189 Taberî, IV, 240.

190 Akkad, 202.

191 "Ubeydullah'ın Cufeyne, Hürmüzan ve Ebu Lü'lüe'nin kızını öldürdüğü gün insanlara adeta gece oldu." İbn Sa'd, III, 330; Belâzuri, *Ensâb*, X, 433.

192 Kısa uygulanması veya diyetinin ödenmesine dair tartışmalar için bkz. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 467.

193 Amr b. El-As'ın "Ey emîrel-mü'mînîn, bu iş sen yönetici olmadan meydana geldi, onlarla ilgilenme." Bkz. İbn Sa'd, III, 33.

194 Belâzuri, *Ensâb*, X, 433; Taberî, IV, 239-240.

195 Hürmüzan Hz. Ömer'le ilk karşılaşmasında İslam'a girmiş, ölürken de kelime-i tevhit getirmiştir. Bkz. Taberî, IV, 240; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, II, 466; "Hürmüzan haricinde-öldürülenlerin- hepsi müşrikti." Bkz. İbnü'l-Esir, *Usdu'l-Ğâbe*, III, 522.

196 İbn Sa'd, III, 325, 330; Belâzuri, *Ensâb*, X, 434.

Ebû Lü'lüe yanında, onunla işbirliği içinde olduğu tespitleri üzerine Hürmüzan ve Cufeyne de Ubeydullah b. Ömer tarafından öldürülmüştür.¹⁹⁷ Cufeyne ve Hürmüzan haricinde ölen üçüncü kişi hususunda farklı rivayetler vardır. Kaynaklarda üçüncü kişinin Ebû Lü'lüe'nin oğlu¹⁹⁸ veya kızı,¹⁹⁹ Hürmüzan'ın kızı,²⁰⁰ Cufeyne'nin kızı veya iki oğlu²⁰¹ ifadesi geçer.

Rivayetlerin geneline baktığımızda, cinayetin arkasında fikir ve eylem planında başka kişilerin olduğuna dair bazı tespitleri görmek mümkündür. Fakat Hürmüzan'ın oğlu Kumazban'a göre bu yönde tespit edilmiş olan bağlantılar, Medine'de meskûn acemlerin sıradan sohbetleridir.²⁰² Üstelik Hürmüzan, Ebû Lü'lüe'nin elinde gördüğü bıçağı hemen alıp "Bununla ne yapıyorsun?"²⁰³ diye kendisine çıkmıştır. Bir başka rivayette geçen "Bu şehirde bununla ne yapıyorsun?"²⁰⁴ diye çıkmıştır. Bu sözler, tek başlarına ele alındıklarında, Hürmüzan'ın hem Medine'de, elinde bıçakla bir kölenin dolaşmasının tehlikesine dikkat çekmesini; hem de Ebû Lü'lüe'de, daha önce görmediği bir durumu fark ettiği için şaşkınlığını ifade eder.

Ubeydullah b. Ömer'in öldürdüğü kişiler Arap asıllı veya hepsi Müslüman olmayıp, bilakis sonradan Medine'ye bir vesile ile gelip orada yaşamlarına devam edenlerdi. Bunlardan ilki Hürmüzan'dı. O, Tüster valisi olup buranın kuşatması esnasında esir edilerek başkent Medine'ye getirilmiştir.²⁰⁵ Hz. Ömer'le yaşadığı ilginç diyalogu ardından Müslüman olan Hürmüzan, halife tarafından Medine'de ikamet ettirilmiş ve kendisine ödenek tahsis edilmişti.²⁰⁶ Hürmüzan'ın Medine'ye gelişi ve İslam'a girişi Hz. Ömer sayesinde olmuştur. Onun Medine'de bulunması Fars devleti için ciddi bir kayıp iken Müslümanlar için ise stratejik bir kazanımdı. Çünkü bölgeyi çok iyi tanıyan Hürmüzan'ın, askeri stratejide Hz. Ömer'e kısmen desteği bile olmuştur.²⁰⁷ Cufeyne ise Hireli bir Hıristiyan'dı.²⁰⁸ Sa'd b. Ebî Vakkâs²⁰⁹ veya Sa'd b. Mâlik ile yaptığı sözleşme doğrultusunda Medine'ye getirilmiş olup, burada da okuma yazma öğretimi işi ile meşguldü.²¹⁰

197 İbnü'l-Esir, *Usdu'l-Ğâbe*, III, 522

198 İbnü'l-Esir, *Usdu'l-Ğâbe*, III, 522.

199 İbn Sa'd, III, 330; Ebu Lü'lüe'nin kızının Müslüman olduğuna dair bkz. İbn Sa'd, III, 330; Taberî, IV, 239. Ayrıca diyet uygulaması hususunda " İki adam ve cariyesinin diyeti ödendi." ifadesi için bkz. İbn Sa'd, III, 330; Belâzuri, *Ensâb*, X, 434.

200 İbnü'l-Esir, *Usdu'l-Ğâbe*, III, 522.

201 Belâzuri, 460.

202 Taberî, IV, 243; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 467.

203 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 467.

204 İbn Hibbân, 243.

205 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 392.

206 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 392.

207 Azerbaycan ve İsfahan'ın fethinde nasıl bir strateji izlenmesi gerektiğine dair danışması hususunda bkz. Belâzuri, *Futûh*, 300; İbn Abdîrabbih, II, 45;

208 Belâzuri, *Ensâb*, X, 432.

209 İbnü'l-Esir, *Usdu'l-Ğâbe*, III, 522.

210 Taberî, IV, 240. Sa'd b. Ebî Vakkas'ın, Ubeydullah b. Ömer ile kavgaya tutuşması, Cufeyne'nin onun anlaşmalısı olduğunu gösterir. Bkz. İbnü'l-Esir, *Usdu'l-Ğâbe*, III, 522; İbn Hibbân, 288.

Muhtemel bir komplo oluşuna dair tespitlerin ilki, Abdurrahman b. Avf'ın, cinayetin işlendiği bıçaktan hareketle açıkladığı bilgidir. Buna göre o, söz konusu hançeri, olaydan önceki gün Hürmüzan ve Cufeyne'de gördüğünü, onu ne için kullandıklarını sorunca da “*Bununla et kesiyoruz, biz ete dokunmuyoruz.*”²¹¹ cevabını aldığını aktarmıştır. O ortamda bulunan Ubeydullah b. Ömer, bu bilgiyi tekrardan Abdurrahman b. Avf'tan te'yit ettikten sonra Hürmüzan ve Cufeyne'yi işbirlikçi olarak değerlendirip öldürmüştür.²¹² Bu tespitte muğlak kalan nokta, Abdurrahman b. Avf'ın bizzat saldırıya şahit olmasına rağmen, bıçaktan hareketle aktardığı bilgiden, vefat etmeden önce halifeye bahsetmemiş olmasıdır.

İkinci tespit ise Abdurrahman b. Ebî Bekr'e aittir. O, Hz. Ömer'in bıçaklandığı sabah söylediği, “*Ömer'in öldürülmesi zamanlarında Ebû Lü'lüe'ye uğradım. Yanında Cufeyne ve Hürmüzan vardı. Onların hepsi yakın dost ve sırdaştı. Kendilerini takip ettiğimde farkına varıp heyecanlandılar ve ellerinden çift başlı, ortasında kabzası olan bir hançer düştü. Hançerin nasıl olduğuna bakın.*”²¹³ sözü üzerine, bahsedilen hançerle suç aletinin aynı olduğu tespit edildi. Ubeydullah b. Ömer bunu duyunca da onları öldürmeye karar verdi.²¹⁴ Bu rivayet açısından olaya yaklaştığımızda da olay tam olarak çözümlenememektedir. Çünkü Abdurrahman b. Ebî Bekir, ne saldırıdan önce ne de sonra bu olaydan halifeye bahsetmiştir. Üstelik rivayette halifenin bıçaklandığı sabah böyle bir konuşma gerçekleştiği söylenirken failerin araştırılma çabasına rağmen, halife bu olaydan haberdar edilmemiştir.

Üçüncü bir tespit ise şöyledir. Aslında köle, Hz. Ömer'e danışıp olumlu cevap alamayınca o anda onu öldürmeye niyetlenmiştir. Bu nedenle hemen çift başlı bir hançer yapmış, bileyip zehirledikten sonra²¹⁵ onunla Hürmüzan'a gitmiştir. “*Bunu nasıl görüyorsun?*” sorusuna Hürmüzan'dan, “*Bununla yaraladığın herkesi öldürebileceğini görüyorum.*” cevabını almıştır.²¹⁶ Belki bu tespit olayın organize oluşu hususunda bir yönlendirme görmek mümkündür.

Yaygın olmamakla birlikte, olayın bağlantılarının, halifenin sağlığında tespit edildiği yönündeki rivayetlerin de kaynaklarda mevcut olduğunu görmek mümkündür. Bu hususta iki farklı rivayet söz konusudur. Birincisi Ebû Lü'lüe'nin saldırı ardından, mescitten kaçtıktan sonra Benî Temim'den birisi tarafından yakalanıp öldürülmesidir. Bu şahıs, elinde Hz. Ömer'in öldürüldüğü hançerle dönmüştür. Hançere ve öldürenlere dair bilgileri bu sayede öğrenen Ubeydullah b. Ömer, babasının vefatına kadar bekledikten sonra adı geçen suçluları öldürmüştür.²¹⁷ İkinci husus ise Ebû Lü'lüe'nin, saldırıdan sonra

211 İbn Sa'd, III, 324; Belâzurî, *Ensâb*, X, 427.

212 İbn Sa'd, III, 324, 329; Belâzurî, *Ensâb*, X, 427; Belâzurî, *Futûh*, 374.

213 Belâzurî, *Ensâb*, X, 432; Taberî, IV, 240.

214 İbn Sa'd, III, 329; Zehebî, III, 296.

215 İbn Âsâkir, 410; Suyûtî, 106.

216 İbn Âsâkir, 410; İbnu'l-Esir, *Usdu'l-Ğabe*, IV, 164.

217 Taberî, IV, 240.

canını kurtarıp Medine'deki el-Bâkî' mezarlığına kaçmasıdır. Kendisini takip eden Ubeydullah, onun burada Hürmüzan ve Cufeyne ile buluştuğuna şahit olmuş, üzerlerinden yere düşen hançeri de görünce, kendilerini öldürmüştür.²¹⁸

Bu tespit ve söylemler Medine'de yayılınca, şehirde bir kamuoyu oluşmuştur. Ubeydullah b. Ömer sadece kendisine ulaşan bu tespitlerin etkisinde kalarak cinayete kalkışmamıştır. Muhammed b. Şihâb yoluyla gelen bir rivayette Abdullah b. Amr'ın “*Allah Hafsa'ya rahmet eylesin. O, Ubeydullah'ı bu katliama teşvik edenlerdendi.*”²¹⁹ sözü, Ubeydullah'ın, ortaya çıkan yeni bilgiler yanında, kıskırtmaların da etkisinde kaldığını gösterir.

b. İç Bağlantı

Saldırının nedeni hususunda, en sıra dışı iddia müsteşrik Caetani'ye aittir. O, bu işte organize bir durum tespiti yapmakla birlikte, hiçbir delil ya da kaynak göstermeksizin işin arkasında gayr-ı Müslim bir yapılanmayı değil, bizzat ashabı gösterir. Caetani, bir meczup olan Ebû Lü'lüe'nin böyle bir iş için biçilmiş kaftan olduğunu, bu yarı deli karakterini birkaç kez sergilediğini, ama gerçekte kullanıldığını, saldırı amacına ulaşınca da bilinmeyen birisi tarafından öldürülerek konuşmasının engellendiğini ileri sürer. İddiasını daha da ileri götürerek, bu organizasyonun Hz. Osman'ı şehit eden sahabeler olduğuna dair bir başka iddia ortaya atar.²²⁰ Caetani'nin iddiası, birkaç açıdan eleştiriye açıktır.

Ashabın, bu elim olaya karşı tavır rivayetlerde gayet belirgindir. Hz. Ömer'in, olayın soruşturması için görevlendirdiği Abdullah b. Abbas'ın, halk içinde dolaştıktan sonra “*Ey Emîrül müminin, sana cennet müjdesi veriyorum. Karşılaştığım kadın yada erkek olsun, Allah korkusu ile kırılan hiçbir göz görmedim ki sana ağlamasın ve anne babalarını sana feda etmesin.*”²²¹ sözü, halkın Hz. Ömer'den memnuniyetini göstermektedir. Zaten ölüm döşeginde olan halifeyi Müslümanlar grup grup ziyaret ederek kendisine övgülerini belirtmişlerdir.²²² Hz. Ömer'in şehadeti haberi yayıldığında, Müslümanlar bu durumu adeta yaşadıkları ilk musibet ve kıyametin kopması olarak nitelemişlerdir.²²³ Nitekim halk arasına karışan Abdullah b. Abbas'a, Müslümanlar hem katilin ismini vermişler hem de kendileriyle bir alakası olmadığını söyledikleri Ebû Lü'lüe'ye lanet okurken, halifeye de şifa temennisinde bulunmuşlardır.²²⁴

Hz. Ömer'in vefatı, şüphesiz Müslümanlar ve İslam devleti için ciddi bir kayıp olmuştur.²²⁵ Hz. Peygamberin duası, onun Müslümanlar açısından de-

218 İbn Hibbân, 288; Ebu'l-Kasım, 153.

219 İbn Sa'd, III, 330; Belâzurî, *Ensâb*, X, 433.

220 Caetani, Leone, *Annali Dell Islam*, (I-X), Ulricho Hoepli, Milano, 1912, V, 42.

221 İbnu'l-Cevzi, *Târîhu Ömer İbn'ul-Hattâb*, 199.

222 İbn Kuteybe, *el-İmame*, 36.

223 İbn Sa'd, III, 314, İbn Âsâkir, 418.

224 İbn Sa'd, III, 313, 323.

225 “*Ömer'in ölümü ile hadâri-bedevi her Arabın evinde bir kayıp yaşandı.*”, bkz. Belâzurî, *Ensâb*, X, 445; ayrıca Hz. Ömer'in öldürüldüğü gün için “*Bugün İslam güç kaybetmiştir.*” değerlendirmeleri için bkz. İbn Âsâkir, XLIV, 461.

ğerini çok iyi bir şekilde dile getirir.²²⁶ Hz. Ömer'in hayatını İbn Abbas "Ey emire'l-müminin, Müslümanlığın zafer, hilafetin fetihtir. Vallahi emirliğin yeryüzünü adaletle doldurdu..."²²⁷ sözleriyle kendisine özetlemiştir. Bu ifade, adeta Hz. Ömer'in üzerinden Müslümanlığın Mekke ve Medine'deki seyrini özetler mahiyettedir. Buna karşın, Hz. Ömer'in ashaba verdiği değeri, onun vasiyetinden hareketle aktarmıştı. Ayrıca, eğer Ebû Lü'lüe, daha öncesinde buna benzer meczup bir faaliyet içinde olsaydı, bu durum rivayetlerde muhakkak yer bulurdu. Çünkü saldırı ardından onu tanıtmak maksadıyla kullanılan ifadelerde saldırganlığı veya meczupluğu değil, bilakis mahir bir zanaatkar oluşundan söz edilmiştir.

Saldırıda halifenin yanında ashaptan başkalarının da yaralanması ve şehadeti söz konusudur. Bu durum, ashaptan bazılarının gizli bir örgütlenme içinde olamayacağını, gerek saldırganın nitelenen tavrı ve gerekse saldırı esnasında ashaptan birçok kişinin rastgele yaralanmış olması açısından ispatlar niteliktedir.

Rivayetlerde herhangi bir kölenin saldırıdan önceki adım ve bağlantılarına dair bilgilere bakıldığında, kölenin ashapla arasındaki muhtemel bağı veya bu yönde bir çabanın gün yüzüne çıkmaması şaşırtıcıdır. Saldırı ardından halife orada şehit olmamış, gerek ashabin, gerekse kendisinin tedavisi ardından hilafete dair değerli önerileri olmuştur.²²⁸ Bu da siyasi bir kargaşanın veya hilafetin belli güçlerin eline geçmesi gibi bir ihtimalin gerçekleşmediğini gösterir. Çünkü halife namzetleri, bizzat Hz. Ömer tarafından seçilmiş olup,²²⁹ bunlardan hangisinin halife olacağı da şura ile belirleneceği için kesin değildir.

Bir başka müsteşrik Della Vida'ya göre ise, ashabin bu yönde bir çabası olduğuna dair iddialar mesnetsizdir. O, bu işin siyasi ya da sosyal bir hesaplaşma değil, bilakis şahsi bir intikam olduğunu belirtir.²³⁰ Robert Payne de olayın basit bir vergi tartışmasına dayandığını ve olayda derin yapılanma olmadığını savunur.²³¹

İç bağlantı ya da derin oluşum hususunda sadece batı dünyasında değil, İslam dünyasında da benzer yorumlara rastlamak mümkündür. Hz. Ömer'in valilerine yaklaşımı ve Küfe valisi Muğire b. Şu'be'nin konumunun belirsizliğinden bahseden Azimli, net bir tespit yapmaksızın katilin Muğire'nin kölesi olması üzerinden politik hesaplara dikkat çeker.²³² O, Cabiri'nin de bu yöndeki varsayımlarından hareketle, Kureyş aristokrasisinin üzerlerinde

226 İbnü'l-Cevzi, *Menâkıb*, 14-15.

227 İbn Sa'd, III, 328; Belâzuri, *Ensâb*, X, 291, 432.

228 "Ömer dünya işlerini düzene koyduktan sonra hatta defîne dair talimatlarını bile verdikten sonra ölmüştür." Bkz. Irving, II, 287.

229 İbn Sa'd, III, 317-318.

230 Levi, Della Vida Giorgio, "Ömer" *İA*, MEB, Eskişehir, 1997, IX, 471; Olayın dini ve politik nedenden kaynaklanmayıp, bilakis şahsi bir mesele olduğu hususunda ayrıca bkz. Mantran, Robert, *İslamın Yayılış Tarihi*-(VII-XI. Yüzyıllar), çev. İsmet Kayaoglu, Ankara 1981,96.

231 Payne, 105.

232 Azimli, Mehmet, *Dört Halifeyi Farklı Okumak*, -2, Hz. Ömer, Ankara 2012, 108.

hissettikleri hilafet baskısının, kendilerinde bıkkınlığa sebep olduğunu, halifenin öldürülmesinin ise bir rahatlamayı sağladığını Muğire'nin de muhtemel hesaplarından hareketle öne sürer.²³³ Her ne kadar Muğire b. Şu'be'nin Küfe valiliğine atanma işi uyanıklığı sayesinde olmuşsa da²³⁴ valilik görevi Hz. Ömer cinayetiyle kalıcı olmamış, bilakis kendisi Hz. Osman döneminde görevden alınan ilk vali olmuştur. Çünkü Küfe'nin eski valisi olan Sa'd b. Ebî Vakkas'ın bir yıl sonra tekrar eski yerine atanması, bizzat halife Ömer'in vasiyeti üzerine olmuştur.²³⁵ Dolayısıyla hem Sa'd'ın atanması, hem Muğire'nin azledilmesinin, bu cinayete hiçbir alakası yoktur. Dolayısıyla, bu cinayete başta Muğire olmak üzere, belirli kesimlerin bir şey elde ettiğini söylemek güçtür.

Hz. Ömer'in şehadetinde, özellikle Kureyş eşrafının payı olduğu ve bunun sebebinin hareket sahalarının darlığı şeklinde tarif etmek, tarihsel gerçeklik taşımaz. Çünkü başta Kureyş olmak üzere ensar-muhacirun, hiçbir zaman yaşayamayacakları büyük bir maddi bir refaha kavuşmuşlardı. Bunun bilincinde olmayanlara ise bu gerçek kendi aralarında hatırlatılıyordu. Örneğin Hz. Ömer'in teftiş kararına çokça içerleyen Kureyş'in soylularından Amr b. el-As'a Muhammed b. Mesleme "Eğer İbn Hanteme olmasaydı, sen şimdi avlundaki keçinin verdiği süte sevinirdin..." diyerek, Hz. Ömer yönetimi sayesinde elde edilen konum ve kazanımları özetlemiştir. Keza halife vasiyetinde, sadece zimmet ehlini değil, ensar-muhacirun başta olmak üzere bedevi, hadârî vs. herkese vurgu yapmıştı.²³⁶ Ayrıca Hz. Ömer'in, ağır yaralı iken katilinin acemden olduğunu öğrenince "Arabın beni öldürmeyeceğini biliyordum." sözü, nefret ve usanma gibi iddialar söz konusu olsa bile, bu durumun bir suikasta neden olamayacağını gösterir.

Ubeydullah'ın intikam mücadelesinde söylediği tehditvari sözlerden²³⁷ hareketle de ashabin zan altında kalması mümkün değildir. Ubeydullah'ın intikam mücadelesine başladıktan sonra kullandığı cümlelerde, ashabi tehdit eden bazı imaları da söz konusudur.²³⁸ Muhtemelen Ubeydullah, cinayeti işleyen köleden hareketle, ashabin köle edinmesinden rahatsızlık duyarak, genele yönelik tehdit ifadeleri kullanmıştır.²³⁹ Ubeydullah'ın, "Vallahi bunlardan -kölelerden- kimin yanında varsa öldüreceğim."²⁴⁰ tehdidi, bunun açık bir ifadesidir. Ubeydullah b. Ömer'in örgütlenme tespitleri üzerine öldürdüğü üç kişi ardından, yaptığı tehdit, Medine'de edinilmiş olan kölelere yöneliktir.

233 Azimli, 108.

234 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 423.

235 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 275.

236 Belâzuri, *Ensâb*, X, 413.

237 Taberî, IV, 239; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 466.

238 Ubeydullah b. Ömer'in "Muhacirun ve Ensarı ima ederek- Vallahi babamın kanına giren, bu işe karışanları öldüreceğim." sözü için bkz. Taberî, IV, 239.

239 İbnü'l-Esir, *Usdu'l-Ğabe*, III, 523.

240 İbnü'l-Esir, *Usdu'l-Ğabe*, III, 522.

SONUÇ

Hz. Ömer'in hilafet görevini ifa ederken bir köle tarafından şehit edilmesi, hem onun yaşam biçiminin sıradanlığını, hem de İslam devletinde belirli alanlarda kurumsallaşmanın hala tamamlanmadığını gösterir. Bu yöndeki eksikliklerin en büyük nedeni muhafızlık ve teşrifat gibi hizmetlerin Hz. Ömer tarafından halktan kopukluk anlayışı olarak değerlendirilmesidir. Kölenin kendisiyle tanışmasından, halk içinde onunla dertleşmesi ve şehit edebilmesine kadar olan olayları, bu yönüyle izah etmek pek ala mümkündür. Halifenin şehit edilmesi, hilafeti döneminde özellikle güvenlik açısından verdiği en sıra dışı kararlardan olan tehcir uygulamasının, aslında ne kadar yerinde olduğunun açık bir göstergesidir. Fakat halife sosyal ihtiyaçlar nedeniyle, başkente koymuş olduğu yetişkin köle yasağını tam olarak uygulayamamıştır. Bu bağlamda şunu söyleyebiliriz ki, Hz. Ömer, kamuoyunu daima önemsemiş, katı yönetim taraftarı da olmamıştır. Ölümüne sebep olan köle üzerinden koymuş olduğu yasağına dikkat çekmesi ve yasağa dikkat çekmesi, halifenin müstebit olmadığını gösterir.

Halifenin şehadetinin arka planında, eğer dış bağlantı olduğu kabul edilirse, bu çabanın, İslam devletinde siyasi-sosyal bir çalkantı oluşturmayı başaramadığını söylemek mümkündür. Şehadeti arkasında iç bağlantıların olduğu kabul edilirse, onun döneminde elde edilen kazanımlar ve refah seviyesi yönüyle genel bir kamuoyunu değil, bireysel hesapların varlığını öne çıkarır. Ayrıca kendi döneminde özellikle başkentte yaşayan kesimin, artan hizmetçi ve köle ihtiyacı gerçeğinden hareketle, oldukça müreffeh yaşadığını söylemek mümkündür.

Hz. Ömer'in, Müslümanların birlik ve bütünlüğüne büyük önem verdiğini, onları muhtemel çatışma ortamından uzak tutmaya çalıştığını Medine'ye gayr-ı Müslim girişini yasaklamasında açıkça görmek mümkündür. Çünkü Medine, Müslüman silahlı gücünün mevcut olduğu bir yer değildir. Ayrıca vefatı esnasında bile bir Müslüman veya bir Arap tarafından öldürülmemiş olmasına şükreden, vasiyetinde Müslümanları birleştiren ve bütünleyen esaslara vurgu yapan halife, aslında yarınmada İslam devletinin kat ettiği mesafeyi de özetlemiş olmaktadır. Aslında o, son nefesinde yaptığı şükürde, Arap toplumunun İslâm dini sayesinde, çıkarları için artık birbirini öldürmekten vazgeçtiğini, İslam'ın bölge insanını sorumlu ve hesap verecek anlayışa taşıdığını ifade etmiştir. Hz. Ömer'in samimi Müslümanlığı ve büyük devlet adamlığı sayesinde İslam devleti siyasi-sosyal herhangi bir felaket yaşamadan ve tefrikaya girmeden bu badireyi atlatabilmiştir. Son olarak, ölmeden önce Arap veya Müslüman birisi tarafından öldürülmeşi şükretmesi, kendi yönetiminde iç çatışma ortamının oluşmadığına veya buna fırsat tanımadığına bir işaret iken, aynı zamanda kendisinden sonraki halifeye de bir mesaj niteliğindedir.

Kaynakça

- Ağırakça, Ahmed, *Hz. Ömer*, Beyan Yay., İstanbul 2004.
- Akkad, Abbas Mahmud, *Abkariyyatu Ömer*, Daru Nehdatu Mısır, Kahire 1998.
- Armstrong, Karen, *İslam - A Short History-*, The Modern Library, New York, 2002.
- Azimli, Mehmet, *Dört Halifeyi Farklı Okumak, -2, Hz. Ömer*, Ankara 2012.
- el-Bekkî, Zuheyr, *Mevsûatu Hulefâ'l-Müslimîn*, (I-II), Dâru'l-Fikri'l-Arabî, I. Baskı, Beyrut, 1994.
- Belâzurî, Ebû'l-Abbas Ahmed b. Yahya b. Câbir, *Futûhu'l-Buldân*, thk. Rıdvan Muhammed Rıdvan, Kahire, 1932.
- ....., *Ensâbu'l-Eşraf*, (I-XIII), thk. Suheyl Zekkâr, Riyâd Zirikli. I. Baskı, Daru'l-Fikr, Beyrüt, 1996.
- Caetani, Leone, *Annali Dell Islam*, (I-X), Ulricho Hoepli, Milano, 1912.
- Ebû'l-Kasım, İsmail b. Muhammed b. el-Fadl et-Teymî, *el-Hulefâu'l-Erbaa*, thk, Kerem Hilmi, Ferhat Ebû Sirî, Matbaatu'd-Dâru'l-Kutubu'l-Mısriyye, Kahire, 1999.
- Ebû Ubeyd, el-Kasım b. Sellâm, *Kitâbu'l-Ewâl*, thk. Muhammed Hamid Fıkî, (b.y.y.), 1353.
- Ebû Reyve, Mahmûd, *Edva ale's-Sünneti'l-Muhammediyye ev Difa' ani'l-Hadis*, V. Baskı, Müessesetu'l-Âlemi li'l-Matbuat, Beyrut, (t.y.).
- el-Hamevî, Ebû İshak Sihâbüddin İbrahim İbn Ebû'd-Dem, *et-Târihu'l-İslâmî el-Ma'rûf bi'smi't-Târihi'l-Muzafferî*, thk. Hamid Zeyyan- Ğanim Zeyyan, Dâru's-Sekâfe, Kahire, 1989.
- Halife b. Hayyât, el-Leysi el-Ufûrî, *Târihu Halife b. Hayyât*, thk. Ekrem Ziya Umari, Dâru't-Taybe, Riyad, 1985.
- Hasan, Hasan İbrahim, *(Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal) İslam Tarihi*, (I-VII), çev. İsmail Yiğit, Sadreddin Gümüş, Kayhan Yayınevi, İstanbul, 1985.
- Heykel, Muhammed Hüseyin, *el-Faruk Ömer*, (I-II), Dâru'l-Maârif, Kahire, 1956.
- Irving, Washington, *Mahomet and His Successors*, (I-II), G.P. Putnam's Sons, New York, 1868.
- İbn Abdırabbih, Ahmed b. Muhammed el-Endelûsî, *el-İkdu'l-Ferid*, (I-IX), thk. Mufid Muhammed Kumeyha-Abdulmecid Terhini, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, I. Baskı, Beyrut, 1983.
- İbn Âsâkir, Ebû'l-Kâsım Sikatuddîn Ali b. Hasan b. Hibetullah, *Târihu Medîneti Dımaşk*, (I-LXXX), thk. Muhıbbüddin Ebî Said Ömer b. Garame el-Amravî, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1995.
- İbnu'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Abdurrahman, *Menâkubu Emiri'l-Mu'minîn Ömer b. Hattab*, Dâru'l-Küttâbi'l-Arabî, thk. Seyyid Cemîli, Beyrut, 2007.
- ....., *Târihu Ömer b. el-Hattâb*, Dâru'r-Râidi'l-Arabî, II. Baskı, Beyrut, 1985.
- İbnu'l-Esir, Ebû'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim, *el-Kâmil fi't-Tarih*, (I-XI), thk. Ebû'l-Fidâ Abdullah el-Kâdi, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1987.
- ....., *Usdu'l-Ğâbe fi Ma'rifeti's-Sahâbe*, (I-VIII), thk. Ali Muhammed Muavvez, Adil Ahmed Abdu'l-Mevcûd, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, I. Baskı, Beyrut, 1996.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şehabeddin Ahmed el-Askalani, *el-İsâbe fi Temyizi's-Sahabe*, (I-IX), haz. Ebû Hacer Muhammed Saîd b. Besyuni Zağlul, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrüt, (t.y.).
- İbn Hibban, Ebû Hâtım Muhammed, *et-Temimî, es-Siretu'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefâ*, thk. Said Kerim el-Fıkî, Daru İbn Haldun, İskenderiye, (t.y.).

- İbn Haldûn, Abdurrahman, *Târîhu İbn Haldûn*, (I-VIII), thk. Halil Şehade, Süheyl Zekkâr, Dâru'l-Fıkr, Beyrut, 2001.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemaleddin Abdülmelik, *es-Siretu'n-Nebeviyye*, (I-IV), thk. Mustafa es-Sakkâ, İbrâhim el-Ebyârî, Abdülhâfız Şelebi, Mısır 1936.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhamed Abdullah b. Muslim, *el-Meârif*, thk. Servet Ukkâşe, IV. Baskı, Dâru'l-Meârif, Kahire, (t.y.).
- ....., *Kitâbu'l-İmâme ve's-Siyâse*, tsh. Muhammed Mahmud er-Rafii, Matbaatu'n-Nil, Mısır, 1904.
- İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed, *Kitâbu't-Tabakâtı'l-Kubra*, (I-XI), thk. Ali Muhammed Ömer, Mektebetu Hanci, Kahire, 2001.
- İbn Şebbe, Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe b. Abide Nemerî, *Kitâbu Târîhu'l-Medîneti'l-Münevvere*, (I-IV), thk. Fehim Muhammed Şeltut, Mekke, 1979.
- İbn Tıktaka, Ebû Cafer Muhammed b. Ali b. Tabâtabâ, *el-Fahrî fi Âdâbi's-Sultâniyye ve'd-Duvelu'l-İslamiyye*, Dâru Sâdır, Beyrut, (t.y.).
- İslâm Araştırmaları Komisyonu, *Rasulullah'ın (s.a.v.) Doğumundan Günümüze İslam Tarihi*, (I-II), Beka Yay., İstanbul, 2012.
- Komisyon, *Kuran-ı Kerim ve Açıklamalı Mealî*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 1993, 3/60.
- Levi, Della Vida Giorgio, "Ömer" İA, (I-XIII), MEB, Eskişehir, 1997, 468-471.
- el-Makdisî, el-Mutahhar b. Tâhir, *Kitâbu'l-Bed ve't-Târîh*, Mektebetu's-Sekâfetu'd-Diniyye, I-VI, Kahire, (t.y.).
- Mantran, Robert, *İslamın Yayılış Tarihi (VII-XI. Yüzyıllar)*, çev. İsmet Kayaoğlu, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1981.
- Mes'udî, Ebû'l Hasan Ali b. el-Huseyin (o. 346/957), *Murûcu'z-Zeheb ve Meâdini'l-Ceher*, thk. Said Muhammed el-Luham, (I-IV), Dâru'l-Marife, Beyrut, 2005.
- Nuveyrî, Sihabuddîn Ahmed b. Abdulvehhab, *Nihâyetu'l-Ereb fi Funûni'l-Edeb*, (I-XXXIV), thk. Abdulmecid Turhayni, İmad Ali Hamza, Mufid Kumeyha, Beyrut, 2004.
- Özaşar, M. Emin, Mehmet Görmez, "Ebû Reyye ve Kitabı Üzerine", *Journal of Islamic Research*, V/1, January 1991.
- Ömeri, Ekrem Diyâ, *Asru'l-Hilâfeti-r-Râşide*, Mektebetu'l-Ubeykan, Riyad, 2011.
- Payne, Robert, Holy Sword, *The Story Of Islam*, Harper Brother Publishers, Newyork, 1959.
- Safedî, Ebû's-Safâ Selahaddin Halil b. Aybek b. Abdullah, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, (I-XXIX), thk. Ahmed el-Arnaut, Turki Mustafa, Dâru'l-İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, 2000.
- Suyûtî, Ebû'l-Fazl Celaeddin Abdurrahman b. Ebî Bekir, *Târîhu'l-Hulefâ*, thk. Ahmed İbrahim Zehve, Beyrut, 2006.
- Şakir, Mahmud, *Hazreti Adem'den Bugüne İslam Tarihi*, (I-VIII), çev. Ferit Aydın, Kahraman Yayınları, İstanbul, 1993.
- Zehebî, Şemsuddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâti'l-Meşâhiri ve'l-A'lâm*, (I-LIII), thk. Ömer Abdu's-Selam Tedmuri, Dâru'l-Kutubi'l-Arabî, II. Baskı, Beyrut, 1990.